

23

3883

VI/4

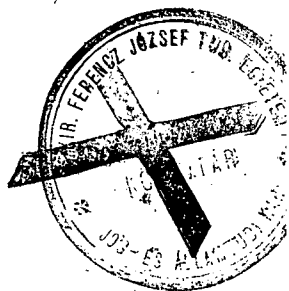
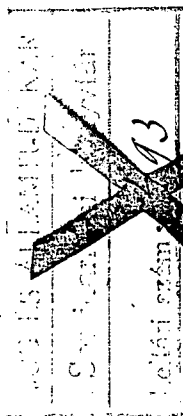
BISMARCK

MINT

SZOCZIÁLPOLITIKUS

IRTA

MAILÁTH JÓZSEF GRÓF

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1906

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM	
Jog- és Közigazgatástudományi Kar Könyvtára	
Lelt. napló: 61	Lsz. 4768
csoport: _____	szám: _____

SZEGEDI TUDOMÁNYOS ÉS
KÖNYVTÁRSZOLGÁLTATÓ INTÉZMÉNY

Általános és speciális könyvtár

Lejt. napló sz.: 3413 / 7

TARTALOM.

	Oldal
Fölhasznált munkák	4
Előszó	7
I. Jellemzés	9
II. <i>Iránya, célja, nézetei</i> 1876-ig, 1876-tól birodalmi eszme, irányváltoztatás, ellenzéki sajtó	26
III. <i>Társadalmi politikája.</i> Uttörök előtte. Empirikus	46
IV. Szocziálizmus. Szocziálista törvény. Kivételes törvény. Szocziálizmus fegyveres elnyomása. Szocziális olajcsöpp. Állami szocziálizmus. Bismarck és Lassalle	53
V. <i>Munkáskérdés. Szociálpolitikai törvényhozás.</i> Munkások szabad egyesülése, munkához való jog, munkások és állam. Kisember védelme, állam feladata. Iparvédelem (czéhek). Jótétémény erőszakolása, politikai cél. Munkások biztosítása, nehézségek feladatai teljesítésében. Munkásbiztosítás kivétele spekulatív kezekből, törvényes kényszer. A népjog. Vasárnapi munkaszünet	65
VI. Bismarck mint agrárius. Bismarck és a paraszt, falusi proletár. A birtokososztály és az állam. Bismarck és a szövetkezetek	82
VII. Bismarck bukása után. Zárszó	87

FÖLHASZNÁLT MUNKÁK.

ARDANT G. *Le socialisme contemporain et la propriété. Aperçu historique.* Paris. Blond et Barral. 1904.

ADICKES DR. U. BEUTLER. *Die sozialen Aufgaben der deutschen Städte.* Zwei Vorträge. Leipzig. Duncker-Humblot. 1903.

BACHEM DR. JULIUS. *Staatslexikon.* Zweite Aufl. Freiburg im Breisgau. Herder. 1902.

BEBEL AUG. *Die Frau und der Sozialismus.* 28-te Auflage. Stuttgart. Dietz's Nachfolg. 1897.

BIEDERLACK I. S. J. *Die soziale Frage. Ein Beitrag zur Orientierung über ihr Wesen und ihre Lösung.* Sechste Auflage. Innsbruck. Verlag Felician Rauch. 1904.

BISMARCK FÜRST *Briefe an seine Braut und Gattin.* Herausgeg. vom Fürsten Herbert Bismarck mit einem Titelbild nach Fr. v. Lenbach und zehn weiteren Porträt-Beilagen. Stuttg. 1900. Cotta's Nachfolger.

BISMARCKS FÜRST *Reden mit verbindend. geschichtl. Darstellung* Herausgeg. v. Philipp Stein (1847—1890.) I—XIII. Leipzig. Ph. Reclam jun.

BLUM DR. HANS. *Die Sozialpolitik Bismarck's.* Leipzig. Felix Dietrich. 1904.

BOURGUIN M. *Les systèmes socialistes et l'évolution économique*. Paris. Armand Colin. 1904.

BRODNITZ G. DR. *Bismarck's nationalökonomische Anschauungen*. Jena. Gustav Fischer. 1902.

CATHREIN V. S. J. *Der Sozialismus. Eine Untersuchung seiner Grundlagen und seiner Durchführbarkeit*. Siebente, neu durchgearbeitete und bedeutend vermehrte Auflage. Freiburg im Breisgau. Herder. 1898.

DEALEY G. QUAYLE AND LESTER FRANK WARD. *A text-book of sociology*. New-York. The Macmillan company. 1905.

DRONSART. *Bismarck. Le Correspondant*. 10. aout 1898. Paris.

FONSEGRIVE G. *La crise sociale*. Paris. V. Luoffre. 1901.

FRIEDJUNG H. *Der Kampf um die Vorherrschaft in Deutschland*. 1859 bis 1866. I. II. Fünfte Aufl. Stuttg. und Berlin. 1901—2.

FRIEDLAENDER B. *Die vier Hauptrichtungen der modernen sozialen Bewegung*. I. II. Theil. Berlin. 1901. S. Calvary et Co.

Gedanken und Erinnerungen v. Otto Fürst von Bismarck. Zwei Bände. Mit einem Porträt der Fürsten nach Fr. v. Lenbach. Stuttg. Cotta's Nachfolg.

Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Verlag von G. Fischer, Jena. 1900.

HOBSON J. A. *The social problem, life and work*. London. James Nisbet et Co. limited. 1901.

KOHUT A. DR. F. *Lassalle, sein Leben und Wirken*. Auf Grund der besten und zuverlässigsten Quellen

geschildert. Mit ungedruckten Briefen und Berichten F. Lassalle's, G. Klapka's, Johann Philipp Becker's und der Gräfin Sophie Hatzfeldt. Leipzig. Otto Wigand. 1889.

MEHRING FR. *Geschichte der deutsch. Sozialdemokratie*. Zweite verbess. Aufl. I—IV. Bde. Stuttg. 1903. Dietz' Nachfolger.

POSCHINGER H. v. *Fürst Bismarck. Neuen Tischgespräche und Interviews*. Zweite Aufl. Stuttg. Leipzig. Berlin. I. II. 1895.

POSCHINGER H. v. *Aktenstücke zur Wirthschaftspolitik des Fürsten Bismarck*. Berlin. Hennig. 1890.

SCHMOLLER—LENZ—MARCKS. *Zu Bismarck's Gedächtniss*. 1899.

ZEITLIN LEON DR. *Fürst Bismarck's social-wirthschafts u. steuerpolit. Anschauungen*. Leipzig. 1902.

ZIEGLER TH. *Die geistigen und sozialen Strömungen des neunzehnten Jahrhunderts*. Berlin. G. Bondi. 1899.

WOLFF JULIUS. *Das sozialpolitische Vermächtniss Bismarck's*. *Zeitschrift für Sozialwissenschaft*. II. Jahrg. 1899. 477 lap.

ELŐSZÓ.

A MAGYAR GAZDASZÖVETSÉG megtisztelő fölkérése folytán, az idei szociális kurzuson rövid előadásban ismertetvén Bismarck Ottó herceget, mint szociálpolitikust, a közérdeklődést oly élénken láttam megnyilvánulni, hogy időszereűnek tartom rövid előadásom keretébe még több adatot illesztve, bemutatni a legújabb kor egyik legnevezetesebb férfiát, azt az államférfit, a ki a német császárságot megteremtette és nemzetét világhatalommá emelte. Tudatával bírok a föladat nehézségének, mert Bismarck egyénisége, a ki a mult század második felének nagy eseményeibe erős kézzel, vasakarattal s megtéveszthetetlen irányának tudatosságával belemarkolt, érdekes és vonzó lehet mindazokra nézve, a kik a mult és a jelen század legégetőbb problémájával, a szociális kérdéssel foglalkoznak.

Bismarckról annyit és annyian írtak, a rá vonatkozó irodalom oly terjedelmes és részletes, hogy első pillanatra könnyűnek látszik Bismarckról írni és beszélni. De éppen azért nehéz e föladat, mert a fölfogások éppen az ő személyét, az

ő egyéniségét és politikai, társadalmi tevékenységét illetőleg, különösen pedig, a mi terveinek rugóját és célját illeti, nagyon elágazók, sőt azt lehet mondani, hogy diametrálisan ellentétesek lévén, csak szigorú kritikai mérlegelés mellett nyujthatnak tájékozódást. Igyekezetem az, hogy minden tábor jusson szóhoz ezen könyvemben és a különböző kritikák és nézetek között egy világos kép alakuljon ki a tisztelt olvasóban.

I.

BISMARCK herczeg azon kiváltságos férfiak sorá- Jellemzés.
ban foglal el első helyet, a kik világtörténelmet csináltak. Alkotásait, politikáját, hatalmas egyéniségének erejét sokan elítélhetik, de azok nagyságát, mélységét, átalakító hatását elismeri, csodálattal övezi az egész világ. Világpolitikát, világtörténelmet csinált a szó valódi értelmében. A germán faj benne tisztelheti egyik legnagyobb vezérét, a ki fajának egész energiáját juttatta érvényre. Bismarck nemzeti politikus volt és így fajpolitikát űzött minden cselekedetében. Egy cél lebegett csak szeme előtt: hatalmassá, nagygyá fejleszteni nemzetét és vezérszerepet biztosítani részére a világpolitikában. Ilyen nagy célokért való harczok nem járnak megrázkódtatások, katasztrófák nélkül és így szinte természetes, hogy a vaskanczellár politikája nyomán nemcsak alkotás és építés, hanem tiprás és rombolás járt. Rettenthetetlen, a brutalitásig kitartó volt azon kitűzött célja mellett, hogy nemzete domináló vezérszerephez jusson a világpolitikában. És akaratának erejét, politikájának reálitását fényesen igazolja a német császárság megteremtése, mely

által nemzetét a világhatalmi alakulások egyik elsőrangú tényezőjévé emelte. Ezen alkotás mellett azután semmivé törpülnek ezen nagy államférfiú hibái, tévedései. Világtörténelmi küldetésének megfelelt: vezérszerepet biztosított fájának, tekintélyt nemzetének. Éles szemével fölismerte a nemzetek világtörténeti fejlődésének irányát és mint nagy államférfiú, ahhoz alkalmazta terveit, politikáját. Reá teljes joggal alkalmazható az a magasztalás, melyet a klasszikus mondás a nagy-ratörő akaratként is megítél: «In magnis et voluisse sat est».

Bismarck a tettek embere volt. Gyűlölte a fölösleges formalitásokat, vitákat és általában idegenkedett az elmélettől. Iskolája az élet volt s nem az akták és könyvek olvasása. Ha maga elé tűzött egy czélt, akkor fanatikusan, kegyetlenül küzdött érte. Schmoller előtt Bismarck jellemének leglényegesebb vonása abban a titáni akaratereben, előretörekvő, gyakorlati tevékenységi ösztönében, sohasem nyugvó találékonyságában és ruganyos mozgékonyságában mutatkozott, melylyel nagyszerűn és csekélységen egyszerre áttekintve, egyidejűleg száz helyen ragadta meg a munkát; veszélyt, akadályt nem ismerő, kiméletlen merészséggel tette kockára saját személyét és államának erejét ott, a hol cselekedni el volt-határozva. Munkaereje mindenütt bámulatos volt; akár az íróasztalnál, akár a parlamentben

alig mérkőzhetett vele más valaki. Az egyszer helyesnek fölismert czélhoz szívéosan ragaszkodott; néha izmainak minden szálacsáját egyetlen, legfontosabb mozzanatban összpontosította — azután pedig ereje viharának kitörésében, ha t. i. akadály vagy ellenség vetődött útjába. Így érthető, hogy Bismarckot ellenfelei halálosan gyűlölték, mert a harczban nem ismert kiméletet.

De ezen kérlelhetetlenségének is nemes indító oka volt. Reá nézve nem az ellenség megsemmisítése, hanem czéljának elérése volt a fontos és döntő. Ezért nagy diplomata is volt, mert tudott alkudni, harczról lemondani — ha ez fölösleges volt, ha e nélkül is keresztülvihette tervét. Mindig tudatában volt azon nagy akadályoknak, melyekkel szemben állott, de ő nemcsak akadályt, hanem veszedelmet sem ismert. Midőn szemben állott a képviselőházzal, mely a költségvetést tagadta meg tőle, így szólt 1866-ban Vilbord francia íróhoz: «Tudom, hogy fejemmel játszom, de a vérpadon meghalni bizonyos körülmények között ép oly becsülést érdemlő, mint a csatatéren.» És harczba indult nemcsak a győzelem, hanem a hősie bukás kilátásával. Egyéniségének fő jellemvonása a hajlíthatatlan akaraterő, mely veszedelmes, ha téveszmék, keresztülvihetetlen tervek szolgálatában áll, de megbecsülhetetlen, ha vele államférfiúi éleslátás párosul. Mindent a czéljainak rendelt alá, ha kellett, akkor elveit, maga-

magát is. Sohasem állt egészen egy párthoz, hanem céljai változatossága szerint valamenyt szolgálataiba hajtotta, sokszor épen a legrégibb s legbensőbb barátainak kellett tapasztalni, hogy vasmarokkal szorítja a kantárszárat. Minden programot kiselejtezett s ha a gondolat tetszésével találkozott, beillesztette ezt saját rendszerébe s rányomta a maga bélyegét. Ezt be is ösmerte. «A birodalmi gyűlés félreismeri a helyzetet — mondja 1874 januárban. — Egyes kitűnő férfiak azt hiszik, hogy előbb tett nyilatkozataik által kötve vannak. Azért azt gondolják, hogy nem szabad úgy cselekedniök, a mint azt épen a parancsoló szempillantás kényszere követeli. Én máskép jártam el. Mindig iparkodtam újat tanulni s ha az által olyan helyzetbe jutottam, hogy előbbi nézetemmel szakítanom kellett, megtettem azt azonnal s büszke vagyok arra, hogy úgy cselekedtem, mert én a hazát mindig eléje tettem saját személyemnek. Az ellenkező eljárást megérteni nem vagyok képes. Sohasem haboztam egyéni nézetemet alárendelni vagy épen teljesen is fölládozni, ha ezt az összeség java így követte.»

Sok sikerét ezen fölfogásának köszönhette. A mai parlamenti harcokban kevés kormányférfi cselekszik így, mert rösteli alárendelni személyét a jó-eszméknek, hasznos terveknek. Pedig az igazi hasznos politika az, mely a közérdeket

és nem az egyéni hiúságot tolja előtérbe. Bismarck nem volt pártpolitikus, nem ragaszkodott csökönyösen egy pártprogramhoz. Nemzeti politikus volt, a ki mindig csak nemzete érdekeit tartotta szem előtt. Sokszor vetették szemére következetlenségét, eltérést egyik vagy másik nyilatkozatától. De ezen eltérés, következetlenség épen abból származott, hogy nemzetének érdekét minden fölé helyezte. Mint a gyakorlati politika sikeirenek embere, nem törtetett mindig egyenes vonalon a célja felé. Ellenkezőleg, épen abban nyilatkozik meg a nagy elhatározások rendíthetetlen szilárdsága, a tájékozottság megtéveszthetetlen biztossága, mikor a nagy szellem útjába vis major vetődván, azt azonnal észreveszi, szemlét tart a lehetőségek fölött s nem támadhatván homlokban, mellékútakra kerülve, halad tovább; nem csügged, mert tudja, hogy minden út Rómába vezet. A köznapi szemlélőt, a ki a közvetlen hatások rabja, sokszor az ilyen kanyargós vargabetűk, melyek főleg a kompromisszumokkal dolgozó politikából ki nem küszöbölhetők, könnyen tévedésbe ejtik. A közélet eseményeinek becslésében a szubjektivizmus általában nagy szerepet játszik, különösen kiszélesedik pedig ez a szerep-kör akkor, midőn egy rendkívüli egyéniség tudatos vasakarattal markol bele az események folyamatába, legyőzhetetlennek látszó nehézséggel is birokra kel s küzdelmében oly kitérésekhez folya-

modik, melyek késleltethetik ugyan, de végkép meg nem szakíthatják haladását.

Ez az oka annak, hogy Bismarck megítélésében, jellemének megállapításában a nézetek sokszor egészen eltérők. De nagy tévedés lenne abból azt következtetni, mintha Bismarck elvi ingatagságnak vagy épen elvtelenségig menő opportunizmusnak hódolt volna. Egész lényében oly félremagyarázhatatlan módon nyomódott ki az alkut nem ismerő elvi gondolkodás, hogy 1848 novemberében hiába terjesztették föl IV. Frigyes Vilmosnak a miniszteri jelöltek között; a fejedelem a jelölést ezen lakonikus megjegyzéssel utasította el: «Vörös reakzionárius, vér után szimatol, később használandó.» És tudjuk, hogy a király diagnózisa betűről-betűre beteljesedett. Bismarck politikai eszméi bármily sokfélék voltak is, egy alaptól származtak s csekélyszámú vezértételekbe foglalhatók. Az ő világtörténelmi nagysága épen kikerekített eszméinek teljességében nyilvánul. Németország egysége s nagyságának gondolata minden beszédében megvillan. Bakerath a zsidó emancipációra czélozva, érzelgőn említ föl egy zsidó ifjút, a kinek vére Grossgörschennél hiába omlott. Bismarck erre így felelt: «Nos, én nem hihetem, hogy az a vér hiába omlott volna, mely a német szabadságért folyt s még eddig Németország szabadsága épen nem sülyedt oly mélyre az árkelet skáláján, hogy azért meghalni

érdemes ne volna még akkor is, ha ezáltal a zsidó emanczipációt is biztosítanunk nem sikerült.»

Bismarckban, mint minden nagy emberben, az érzések hatalmasak, elementárisak voltak. «Nem bírtam aludni — mondá egykor egyik bizalmas emberének — az egész éjen át gyűlölködtem.» Hogy érzéseinek melegét kevés pontra vonta össze, az nem ellentmondás, hanem inkább meg-egyezés azon ténnyel, hogy ő különben az embereket megvetette s egy sakkozó jéghidegségét tanusította irántuk, a ki a játszmát meg akarja nyerni. Nagy emberismeretet magas polczon gyűjtve, melyre az emberek nagyrészt hizelegve, koldulva, hiúsággal s köznapi ösztöneikkel tola-kodnak: mindig az emberek megvetéséhez vezet. A ki valamely téren nagyot akar elérni, annak bizonyos helyen szívét el kell zárnia, hogy a lényeges számára tartogassa erejét. Schmoller mondja ezt Bismarckról és szavai találók. Azt azonban tagadni nem lehet, hogy ezen nélkülöz-hetetlen államférfíui tulajdonságokkal bizonyos emberi gyöngeségek és egyoldalúságok együtt járnak. Az ilyen férfiaknál a mások iránti jóaka-rat szűk határok között mozog; idegen érdem nem könnyen talál elismerésre; az ellenfél iránti igazságosság csaknem lehetetlen; az ellenség-ben csak gazember vagy ostoba látszik, mint azt Friedmann báró, a ki Bismarck Ottót nagyon

ismerte, ennek jellegző vonásai között kiemeli. A katolikus egyház és papjainak meg nem értése a mostani demokrata munkásvilág törekvései; azon idegenkedés, sőt részben gyűlölet, melyet Bismarck a királyi család azon tagjai iránt táplált, kik az övétől eltérő politikai nézeteket vallottak; hasonlókép érdekessége a diplomaták és tábornokai iránt, kikben versenytársakat látott; a porosz tisztviselők, különösen a «titkos tanácsosok», államtitkárok és miniszterkollégáinak lekicsinylése — minden az említettekhez tartozott. Szigorúsága, érdekessége ily módon nemcsak elvi ellenfeleket, hanem sok személyes ellenséget is szerzett neki, a kik minden eszközzel küzdöttek ellene. De ez munkájában nem háborgatta. Életét, munkaerejét céljainak szentelte. Az állami ügyek annyira igénybe vették minden percét, hogy családi körében is csak nagy ritkán vetközhette le a kancellári méltóság súlyos köntösét.

Hogy Bismarck és az uralkodója között összeütközések voltak, melyeket a külvilág előtt eltitkoltak, az igen természetes, hisz azok Poroszország ellenségeit erősítették volna, a kormány állását sem volt szabad gyöngíteni. Azonban egy későbbi nemzedék ezen összeütközésekből s lefolyásuk módjából hazafias és monarchikus érzelmeit táplálhatja. A hol egy nép, egy világ nagy érdekei forognak koczán, ott hiába keresnek egy dajkaszoba, egy csendes kör idilljét.

Valamint nép és kormány, pártok és miniszterek, úgy a királyok s legjobb tanácsosaik között is kell küzdelmeknek lenni, ha azt akarjuk, hogy érett elhatározáshoz jussunk. Olyan királyok, kik mindig parancsolni akarnak, miniszterek, a kik csak igent bólintanak, semmit sem érnek és hazájuknak, népüknek soha szolgálatot nem tehetnek. Az igazi vezérférfiaknak szembe kell nézni uralkodójukkal is és a kellő tisztelettel intēni. figyelmeztetni az uralkodót nemcsak jogaira, hanem kötelességeire is. És ha sokan Bismarcknak az uralkodójával való összetűzését el is ítélik, azok félreértik a lojalitást, mely nem a szolgálalkúségben, hanem az államférfiúi őszinteségben, a király és a nemzet iránt egyaránti hűségben van.

Bismarck nem engedett sem fölfelé, sem lefelé. Sokszor egyedül, izoláltan állott, de céljától mégsem tántorodott el. J. Wolf ezt írta Bismarckról: «Bismarck képe folyton él és hat minden német szívében úgy, mint egy nagyszerű, életnagyságot túlhaladó képe azon férfiúnak, a ki szenvedélyeiben sem volt kevesebbé hatalmás, mint szellemének és képzeletének terveiben. Udvaronc, államférfi, népember; kevesen értettek ahhoz, hogy azon tulajdonokat, melyeket e három ellentétnek látszó hivatás megkövetel, magukban egyesítették volna. Bismarck értett ahhoz. Ha alkalmilag udvaroncznak nevezte magát, mi-

dön mint államférfi hivatalba lépett s az általa üzött finom művészetben találta föl mindent fölülmuló sikereinek titkát: a maga létmódjában, életében, törekvésében, érzelmeiben sohasem távolodott el annyira a néptől, hogy az őt fiának — nagy fiának, húsnak az ő husából, vérnek az ő véréből ne ismerte volna, gyöngéd emlékeinek rejtekébe ne zárta volna, hogy ott örökre megőrizze. A mi ő a *német népre* nézve volt, azt személyisége közvetlen benyomásának, királya diadalmas hadainak köszönhette, a ki korán fölismerte azt, hogy a katonai erőben van a politikai kérdéseknek döntő tényezője, köszönhette élete nagy tettének, a német császárság megalapításának. Ő mindenki előtt legyőzhetetlen; meghódítója embereknek, fejedelmeknek, birodalmaknak. Egyébként pártgyűlölet vagy kedvezés és kicsinyeskedés eltorzítja arczvonásait a történelemben. Némelyek szerint kerekdedség és élesség tekintetében nyert az utolsó évek alatt, mások szerint dúltabbá lett és vesztett. Ám a részletekben befejezetlen. Sehol sem látszik ez annyira, mint azon a téren, melyet épen szemügyre veszünk.» Ha ezzel szembe állítjuk a szocziálista írók véleményét Bismarckról, akkor sok tekintetben éles ellentétet találunk, de szocziáldemokrata ellenfelei sem tagadhatták s nem tagadhatják nagyságát. Ők Bismarckban elfelejtik a nagy államférfit, nem becsülik a nemzeti politikust, de

annál jobban gyűlölik benne az ellenfelet, a ki velük szemben ép oly rettenthetetlen volt, mint nemzetének többi ellenségével. Mehring a német szociáldemokráciáról írott történetében olvashatjuk a szociáldemokraták kiméretlen véleményét Bismarckról. Érdekesnek találjuk ezen kritikát már azért is, mert élesen bevilágít azon nagy ellentétekbe, melyek Bismarck és a szociáldemokrácia között fönnállottak és jellemzi azon küzdelmet, melyet Bismarck velük vívott. Röviden összefoglalom Mehring Bismarck jellemzésére vonatkozó kritikáját.

Bismarck az Altmark egyik elszegényedett junker családjának sarjadéka volt, mely származását a XIII. században a gazdag Stendal város egyik patriciusáig vitte vissza. Bismarck azt állította, hogy az ő fölvilágosodott őse valami bonyodalomba keveredett a katolikus papsággal, a minek az lett a következménye, hogy Stendalból elkergették. Ha ő csakugyan atavisztikus hajlamokat érzett magában, nem kellett volna azokat a vallási téren keresnie. A katolikus papság miatt nyugodtan élhetett és halhatott volna meg Stendalban a néhai Bismarck Miklós. A czéhek lázadása űzte őt ki örökre szülővárosából, azt a lázadást pedig ő idézte föl társaival a nép kiméretlen elnyomása s a közpénzek haszonleső elzsákmányolása által. Azonban a jogtalanul összeharácsolt pénzzel tudott ő magának jóbará-

tokat is szerezni s a wittelsbachi választó egy kis hűbértokot adott neki s fölvette őt az altmarki kisnemesek sorába. Az ilyen karrierek a XIV. században nem voltak oly gyakoriak, mint most és Bismarck őse kétségkívül igen élelmes üzletember volt. Azokat a javakat, melyeket a nevezett őse szerzett, minthogy kitűnő vadászterületek is voltak rajtuk, a XVI. században a Hohenzollernek elvették a Bismarckcsaládtól s megrablott egyházak és kolostorok javaiból kárpótolták őket. A család leghiresebb sarjadéka bevallotta, hogy a Hohenzollernek mostohák voltak ősei iránt s így ő is oly csekély birtokot örökölt utánuk, hogy abból egy falusi nemes ember a XIX. században tisztességesen csak nagy ügygyel-bajjal élhetett meg. Mehring ezen kicsinylő és gúnyos kritikájával szemben, ha a Bismarck-család történetét figyelemmel lapozzuk, több fölötte vakmerő városi előljáróra, furfangos eszű diplomatára és kiváló katonára akadunk. Leginkább kivált Bismarck Klaus, ki mint a pátriczius-párt előharczosa, heves küzdelmet folytatott a stendali demokráttákkal szemben és végre is számkivettetett. Később IV. Károly császár és tanácsosaival szemben Brandenburg függetlenségét védelmezte. Néhány századdal később két Bismarck a habsburgi ház ellen harczolt. Bismarck herczeg ősei sorában «kalandor» és «lantos költő» is helyet foglalnak. Figyelmet érdemel, hogy Bismarck anyja,

okos, dicsvágyó, de kissé rideg polgári származású nő. Atyja tehát nem volt az előítéletek embere. Bismarck anyja rendkívül szellemes volt. Ottó fiát már kiskorában a diplomáciai pályára szánta, melyen oly nagy magaslatra emelkedett. Mehring különben a rágalmazásig kiméretlen Bismarckkal szemben. «Születésnapjának 70-ik évfordulóján — írja Mehring — általános gyűjtést kezdettek valamely magasztos nemzeti célra, mely alkalommal a hazafias vállalkozók a szegény munkások filléreiből is ezreket csipkedtek el; ám, mikor már két-három millió márka együtt volt, Bismarck az összegnek nagyobb felére ráterette a kezét, hogy azon törzsvagyonának egy részét visszavásárolja, melyet még őseitől vettek el. Még ott égett a szegyenpir tisztelőinek arczán, mikor a liberális, szociáldemokrata képviselők ellen penészlepte poros törvények alapján birói keresetet indított a lángszellemű államférfi, hogy napidíjaikat, melyeket «tisztességsértőleg» a pártkasszából húztak, tőlük elkoboztassa.» Bismarck többször azzal vádolta Marxot, hogy ellene bérgyilkosokat küld. Marx leányai ezzel szemben — Mehring szerint — nyilvánosan kijelentették, hogy Bismarck az ő atyjuk előtt csak nevetéses alak volt, a kit a proletár-forradalmakban önkénytelen czinkosnak használhatott. Marx Bismarckban minden ravaszsága mellett is olyan korlátolt fölfogású, porosz junkert látott, a ki tel-

jesen képtelen bármely nagy, történelmi mozgalom érdemleges méltatására.

Fölösleges rámutatni ezen kritika túlzottságára, mert korlátolt fölfogásúnak Bismarckot igazán csak az ellenfél elfogultsága mondhatja. Mehring különben említett munkájában többször illeti Bismarckot korlátoltsággal, elvtelenséggel, tudatlansággal. Mehring szerint Bismarck a forradalmi években a legtisztább vérű junkernek mutatkozott s egy egészséges gyomor teljes erejével harczolt a hűbéri kiváltságok mellett, undorodott a német egység eszméjétől, mert abban a porosz junkerség halálos veszedelmét látta. Az ellenforradalom ily nemes küzdelemtől a babért meg nem tagadhatta: Bismarck lángoló lelkesedéssel üdvözlőlvén az olmützi napot, csakhamar magára vonta a romantikus fejedelem figyelmét, a ki benne látta a legalkalmasabb egyéniséget arra, hogy a megálázott Poroszországot a visszaállított német szövetség gyűlésén képviselje. A dús kereskedővárosban, Frankfurtban, győződött meg a vékonypénzü junker arról, hogy a pénzvilág mindazon iszonyúságok mellett, a mik egy becsületes junker szivét borzalommal töltik el, egészen elbájoló kilátásokat is nyit, olyan kilátásokat, melyek mellett a hűbéres embergyötrés a keleti Elba homokbuczkái között nyomorúságos tengődésnek látszott. Jónak látta Bismarck, hogy a Rotschild-házhoz dörgölődzék, melynek berlini képviselője,

Bleichröder, jóakaró gondozásába is vette lapos erszényét. Ám azért junkerségéből sem vetközött ki és a polgári társadalom uralmi vágyait mély gyűlölettel szemlélte. A liberálizmus vagy éppen a szocziálizmus történelmi összefüggését sohasem fogta föl. Ez a junker kitünő mértékben rendelkezett kasztjának öröklött tulajdonaival: áldott étvágygyal, kiméletlenül támadó-akarattal s mi ezzel jár — azon történelmi korlátoltsággal, mely az ügyletekben nyilvánvaló, minden leleményesség mellett is egészen vak a népeletet lendítő erők iránt.

A szocziálisták kritikája, mint látjuk, éles, kiméletlen és túlzott. Történelmi korlátoltsággal vádolni egy államférfit, a ki nemzetét vezérszerepre emelte, a pártelfogultság netovábbja. Mehring például túlkomolyan veszi Bismarck egyes tréfás, jellemző modorában tett nyilatkozatait. Midőn Virchow 1863-ban terjengős és tetszelgős gúnybeszéddel vetette Bismarck szemére, hogy ő többé nem az az ember, a ki oly szándékkal lépett a minisztériumba, hogy erélyes külpolitikába fogjon, Bismarck száraz rövidséggel csak annyit mondott, hogy valahol csak helyet kell foglalnia s minthogy a liberális istenségek nem hallgatták meg: lekötötte magát a konzervatív pokolnak. E nyilatkozatból az elvtelenségre következtetni szabad, de komolyan nem lehet, mert ez Virchow gúnyos támadására tréfás megjegyzés. Elismerem, hogy.

a szocziálistáknak alapos okuk van Bismarckot gyűlölni, de kicsinyléssel, erőltetett vádakkal ezt sohasem elégítik ki. Támadhatják, bírálhatják, elítélhetik Bismarck politikáját, de nagyságát, egyéniségének rendkívüliségét lekicsinyelni sohasem űzhetik sikerrel. Bismarck minden nagysága mellett is, gyarló ember volt, sokat tévedett és hibázott, de sokat alkotott és a mi hervadhatatlan érdem: hatalmassá tette nemzetét. És nem veszem túlzásnak, ha Blum így kiált föl: «Hol s mikor találkozott előbb hatalom- s tehetségre nézve Bismarckhoz hasonló államférfi, a ki a legdicsőbb harci diadalmak után korszakának leghatalmasabb birodalmát megalkotva s megszilárdítva, ezen birodalomnak egész hatalmát és a saját magáét is lankadatlan gondozással és kitartással a legtisztább s legnemesebb ember- és testvérszeretetet szolgálatába bocsátá, a gyöngék és elnyomottak javára fordítá, hogy így világtörténeti tevékenységének legmagasabb s legvégső célját, a gyakorlati kereszténységet, a mint társadalmi politikáját Bismarck maga nevezte, életbe léptethesse?» Blumnak ezen rajongása érthető. Német ember csak rajonghat Bismarckért, mert életét a germán fajnak szentelte. A szocziáldemokrata kritikát értem, de nem értékelem, mert az elfogultság, a gyűlölet szülöttje. Bismarck nagyságát elhomályosítani nem lehet, de nem is szükséges, mert e nélkül is lehet hibáit kimutatni,

tévedéseire rámutatni. Bismarck — mint ezt Dronsart megjegyzi — működésében csak két eszközt fogad el: az erőszakot és ravaszságot; politikai erkölcszabályában a siker az alfa és omega; erőszakoskodását még képmutatással is tetézi, úgy mutatván be magát, mint az Úr eszközét, midőn gyűlöletes boszúművét végrehajtja. Dronsart szerint Bismarck arra törekedett, hogy visszavezesse hazáját s vele másokat is a túlzott katonai állam barbárságába, a személyes uralom elévült abszolutizmusába a parlamentárizmus külszíné alatt, mely csak maszlagul szolgált. És ha Dronsart elítéli is Bismarck politikáját, nagyságát elismeri, méltányolja. «Az ember lángesze — vélekedik Dronsart — *vitán kívül áll*. III. Napoleon volt az ő tulajdonainál, hibáinál, agyrémes nemessége és gyakorlati képtelenségénél fogva az az ember, a kire szükségünk van, mikor Bismarckhoz mértéket keresünk.» Dronsart mértéke, mint minden hasonlat, sántít. Bismarck jellemzésének befejezéseül is csak azt jelenthetem ki, a mit az elején irtam: Bismarcknak is voltak hibái, nagy tévedései, de történeti küldetésének eleget tett akkor, midőn nemzetét a világhatalmi alakulások egyik elsőrangú tényezőjévé emelte.

II.

Iránya,
célja, néze-
tei 1876-ig,
1876-tól
birodalmi
eszmé,
irányvál-
tostatás,
ellenzéki
sajtó.

A MÚLT század második fele világrészünket vál-
ságos helyzetben találta; alig mutathatott föl
csak egyetlen népet is, melyben az imént erőszá-
kosan elfojtott s épen azért orvosolatlan bajok
zsarátnoka hamu alatt nem lappangott volna.
Vegyük még ehhez azt a végzetes körülményt,
hogy világrészünk akkori vezérnemzete, a máso-
dik francia köztársaság élére Napoleon Lajos
került, ez a nagyszabású parvenu, a ki nem bíz-
ván eléggé a nagy név varázsában, melylyel
jogczímét kendőzgeté, hogy a népek figyelmét
másfelé terelhesse a nemzetiségi elv csóváját is
bedobta a vajudó államalakulások zürzavarába.
És Bismarck, a ki még akkor az események
homlokvonalaiban nem igen állt, de már Bécsben
és Budapesten Ferencz József császár vendége
is volt, mindazon forrongó elemek közepette is
megtartotta tájékozottságát. Látta azt, hogy a
nemzetiségi elvnek épen a német nemzet veheti
legelső sorban legtöbb hasznát, hogy abból a
szervtelen töredékességből, melybe előbb a római
szent birodalom szétmálása, utóbb a Bund laza
viszonyai sülyesztették, ismét kiemelkedjék. Így

tehát Bismarck diplomatikus küldetéseit a kisebb német udvaroknál folytonosan arra használta, hogy a biztosan bekövetkezendő újabb alakulások forgatagába minél nagyobb számban kerüljenek a német népelemek, melyeknek egységi törekvésével már a frankfurti Bundestag napjaiban annyira tisztában volt, hogy szerepkörük tervezetét is előre megszerkesztette. Mindez azt bizonyítja, hogy a vaskanczellár épen nem szenvedőleges eszköze, hanem tudatos követője, sokszor pedig irányítója, szabályozója is volt az események árájának azon cél felé, melyet szeme elől sohasem tévesztett, mely egész közéletének irányát egyszer és mindenkorra megszabta.

Bismarck alapnézeteiben, melyek pedig a «modern» kornak egyáltalában nem izlenek, rendíthetetlen volt. Monarchikus elvének összeegyeztetését a «modern» parlamentárizmussal megkísérteni hiú törekvés volna bármely dialektikai talentumra nézve is! Egyik sarktétele a modern parlamentárizmusnak azon alkotmányos fikció, mely szerint a fejedelem nem tehetvén rosszat, felelőséggel meg nem terhelhető, a parlament vitáiba bele nem vonható, hanem tőle elválasztva, kormányainak kell minden támadást felfogni s felelőségével a fejedelem sérthetetlen-ségét fődözni. Bismarck sohasem bocsátkozott ugyan elméleti vitákba ezen tétel fölött, de gyakorlatilag olyan eljárást követett, mely teljesen

értéktelenné tette a parlamenti ellenőrzés jogát. Az 1863. fölrati vita alkalmával, midőn a budgetjog került szóba, ezen nyilatkozattal támadt az ellenzékre: «Mi a királyi fölség miniszterei vagyunk. Én visszautasítom a fölrat azon törekvését, mely bennünket, a minisztereket külön akar választani a koronától. Teszem pedig ezt nem azért, mintha a koronát pajzsul akarnám használni a miniszterium megvédésére; nekünk semmi védelemre sincs szükségünk, mi a jog terén állunk, hanem teszem azért, mert önök ezen elkülönítés által leplezni akarják azt a tényt, hogy önök, a korona ellen kezdetek harcztot a Poroszország fölötti uralomért és nem a miniszterium ellen küzdenek». Általában, mint Dron-sart mondja — gyűlölte és megvetette a parlamentárizmust; az általános szavazójogot a hóbort netovábbjának, a józan ész cigánykerekezésének tartotta. Föllépése első éveiben mind az egyik, mind a másik ellen epés erélylyel küzdött szint-úgy, mint később hatalma idején más fontos körülmények között.

Bismarck kora ifjúságában forradalmárnak látszott, de azért a konzervatív elvekhez hű maradt. A midőn ő a politika mezejére lépett, a konzervatív eszme mellett csak a hivatalnokok állottak. A konzervatívek akkor csökönyösen zárkóztak el minden újítás elől. Az új küzdelemben, mely a rendi forma romjain egy alkotmányos

államforma fölállítására tört, a porosz vidéki nemesség képviselőiből egy teljesen új konzervatív párt tömörült s a kik eddig az egyes kerületek szűkkörű érdekei szolgálatában fáradoztak, most egyszerre megjelentek az új küzdelem terén és üde falusi levegőt, merész föllépést vittek a politikai élet tespedt légkörébe.

A berlini országgyűlésre úgy került, hogy a szász tartománygyűlésen egy képviselő megbetegedett, őt küldték ki helyettesnek. Először akkor szólalt föl, midőn Saucken képviselő azt állította, hogy 1813-ban a porosz nép csak azért kelt föl, mert alkotmányt kívánt. Bismarck akkor kijelentette, hogy az 1818-iki harczok nem adtak a porosz népnek semmi jogot arra, hogy alkotmányt követeljen s a fölkelés célja nem volt más, mint az idegen bitorlók elűzése. Tagadta, hogy a többség az országot képviseli, s hogy az a népakarat kifejezése volna, tagadta az u. n. népakarat súlyát és jogosultságát s midőn «juncker»-nak csufolták, mellére ütött és büszkén mondta: «Igen az vagyok, de jegyezzék meg önök ott a túlsó félen, hogy a wigh és tory név is guny volt egykor Angliában s legyenek meggyőződve, hogy idővel mi is tekintélyt és becsülést fogunk szerezni a juncker névnek». Bámultak, mint tömörülhettek ily fiatal emberben a korhadtnézetek oly kerek egészszé. Az 1848-iki oktrojált deczemberi alkotmány alapján 1849-ben ült össze Berlin-

ben az országgyűlés. A kamarának föladata volt az oktrojált alkotmány revidiálása. Ekkor mondta ezt Bismarck: «Principiis obsta — mi a nép? Egy kifejezéssel sem éltek annyira vissza az utóbbi években, mint e szóval «nép». Mindenki azt értette alatta, a mi kotyvasztéka rámájába illett. Rendesen egy oly egyénekből álló csoportot, melyet nézeteinek megnyerhetni vélt». Már az akkori időben bontakozik ki politikája. «Az elvek harcza, mely Európát alapjaiban rázta meg, egyezkedést nem ismer, az elvek ellentétes alapokon nyugszanak, melyek már eredetileg kizárják egymást. Az egyik állítólag a nép akaratából származtatja jogosultságát, holott sajátkép a barrikádok ököljogaiban gyökerezik; a másik egy az Isten kegyelméből eredt felsőbb hatalmon nyugszik és fejlődését az alkotmányszerűen főnálló jogállapot szerves kapcsolatában keresi. . . . Ez elvek fölött nem parlamenti viták fognak dönteni, hanem előbb vagy utóbb maga a csatákat vezérlő Isten fogja ez ügyben elgördíteni ítéletének vaskoczkáit». De azért még akkor távol áll hatalmas eszméjének kiforrottságától. Még 1850-ben Poroszország egyik föladataként hangoztatta, «hogy alárendelje magát Ausztriának, hogy kezét fogva leverhessék a demokráciát. Én Ausztriában a régi német hatalmasság örökösét és képviselőjét látom, habár Ausztria oly szerencsés, hogy idegen népfajok fölött is uralkodhatik».

Politikájának nevezetes fordulata 1851 május havában állott be, mikor Frankfurtba küldetett. Onnan már egy levélben azt írja, hogy «el kell vonni Németországot az osztrák befolyás-alól; vagy legalább Észak-Németországot». Fokozatosan fejlődött ki benne a terv: Poroszországot Ausztria nélkül állítani Németország élére. Bismarck kormányra léptekor a budget-bizottságban már egész politikáját körvonalozta. «Nem Poroszország szabadelvűségére, hanem hatalmára tekint Németország. Bajorország, Würtemberg, Baden hadd szabadelvűsködjének, azért Poroszország szerepét senki sem fogja rájuk bízni. Poroszországnak össze kell szedni erejét a cselekvés kedvező pillanatára, melyet már többször elszasztott. Poroszország határai állami fejlődésre nem alkalmasak. A nagy korkérdéseket pedig nem beszédek és többségi határozatok döntenek el, hanem vas és vér». És ekkor kezdte politikáját Bismarck a vas és vér jegyében.

Mint már többször említettem: Bismarck monarchikus lelkületű volt. 1849-iki márczius 22-ikén ezt a kijelentést tette: «Nagyon széles körökben el van terjedve az a balvélemény, hogy az alkotmányos király nem lehet király Isten kegyelméből. Én abban a nézetben vagyok, hogy csakis az Isten kegyelméből való király igazán alkotmányos király». Mi magyarok régebbi rendi alkotmányunk alapján, könnyebben megérthetjük

Bismarckot, mint más nemzetbeliek. Mind az Árpádok korában, mind a vegyesházi szabadon választott fejedelmek uralkodása alatt a megkoronázott király esküje előbb a vérszerződésben, később az arany bulla záradékában szankezióval volt kiegészítve, úgy hogy nálunk a fejedelem esküszegése esetén sem volt forradalomra szükség, mert a nemzet fegyveres fölkelése az esküszegő király ellen törvényben volt kimondva. Élt is a nemzet ezen törvényes jogával több esetben, de mindig azzal a bölcs mérséklettel, melynek klaszszikus tanui Siklós és Körmend. Az egyiknél megmutatta a nemzet, hogyan kell egy könnyelmű fejedelmet tapintatos szigorral nemcsak szabályszerű, de az átlagosság vonalán is túlemelkedő királylyá fegyelmezni; — a másiknál pedig bebizonyította, hogy a lángésznek sincs joga a királyság intézményének megrendítése árán venni körül különben is tüneményes nagyságát még vakítóbb ragyogással. Így tudott ez a nemzet csaknem a gyászos Mohács előestéjén arra az állam-bölcséleti színvonalra emelkedni, melyen — büszkén mondhatjuk — mai napig is versenytárs nélkül áll. Hiába kutatunk hasonló példa után a történelem adatai között bármely művelt nép történetében. Erre a párhuzamra van szükségünk, hogy Bismarck monarchikus lelkületének megnyilatkozásait érdemileg mérlegelhessük. Előtte nem volt ösmeretlen nemzetünk dicső történeti

multja s jövőjéről is tett oly megjegyzést, melyben van megcsízlelendő gondolat.

Friedjung «Der Kampf um die Vorherrschaft» cz. munkájában így ír róla: «Bismarck azon kevesek közé tartozott, a kik az ellentétet Poroszország és Ausztria között következetesen végig gondolták; azt máskép mint háborúval oldani meg végelemzésileg — mint magát kifejezte — matematikai lehetetlenségnek látszott. Azért miniszterségének legelső napján azonnal összeköttetésbe lépett a magyar menekültekkel, kik közül különösen Scherr-Thosz gróf és Kiss voltak meghitt emberei. Bismarck beszélgetése Scherr-Thosz gróffal Párisban történt, a hol épen akkor III. Napoleonnál búcsúlátogatáson volt. Scherr-Thosz grófnak ezeket mondotta: «Én föl akarom emelni Poroszországot, biztosítani akarom részére Németországban azt az állást, melyhez mint tisztán német állam, jogos igényt tarthat. — Nagyon tudom értékelni azt a segílyt, melyet Magyarországtól nyerhetünk s tudom, hogy Magyarország nem forradalmi a szó közönséges értelmében». 1863-ban Károlyi gróffal, az osztrák követtel beszélgetett a Német-Szövetség helyzetéről. Akkor volt napirenden az osztrák reformterv. Bismarck óva figyelmeztette Ausztriát, nehogy a frankfurti többség egyik határozatát foganatosítsa, mert Poroszország felfogása szerint olyan határozatot csak egyhangú szavazattal lehet hozni. Mikor pe-

dig Károlyi gróf azt mondotta, hogy Ausztria az ő hagyományos befolyását a német udvarokra föl nem adhatja, erre Bismarck azzal a tanácsal szolgált, hogy helyezze Ausztria a maga súlypontját Budára. Mindez arra vall, hogy Bismarck előtt ez alkalmakkor is mindig fő célja: a német egység lebegett s hogy ezen túlmenni szándékában nem volt. Erre vonatkozólag Poschinger is Bismarckról írott könyvében följegyezte, hogy 1877. októberében Busch Móricz dr. Varzinban időzván Bismarcknál ezzel többi között a csehországi hadjáratról is beszélgetett és ekkor Bismarck a következő jellemző epizódot mondá el: «A nikolsburgi haditanácsban, melyet az én szobámban tartottunk, némelyek a hadjárat folytatását javasolták be egészen Magyarországba. Ezt én elleneztem, — a kholerát, a magyar pusztákat, a kockáztatott frontváltoztatást, politikai tekinteteket s más efféléket ajánlottam fontolóra venni. Ők azonban tervükhöz ragaszkodtak s ismételten is hiába szólaltam föl ellenük. Ekkor kimentem a szobából hálókamrámba, melyet csak egy deszkafalazat választott el. Bezárkóztam s levetve magam ágyamra, ideges fölindulásomban hangos sírásra fakadtam. Erre szomszédságomban kevés vártatva mély csönd lett s a dolog abba-maradt».

Ezekkel kapcsolatba hozva, megérthetjük Dronsart azon észrevételét is, melyet Bismarck-

nak porosz monarchikus gondolkozására nézve tett: «A porosz monarchiáról oly büszke és magas fogalmat táplált, hogy mikor a frankfurt parlament a német egységről ábrándozott porosz főhatóság alatt s odakinálta a koronát IV. Frigyes Vilmosnak, ő a fejedelemmel együtt azon nézetten volt, hogy azt daczára a liberálisok dühösködésének, vissza kell utasítani. «Nagyon illetlen lenne az — mondá — hogy a király fölvenné a koronát a demokraták sarából; az abszolút, öröklött korona ezerszer többet ér. És különben is majd eljön az a nap, a mikor fejére fogják azt tenni a demokraták segítségével nélkül az egyetlen, lehető eszközök: a vas és tűz által». A jövő programja már itt körvonalozódott ugyan, de Bismarck elég ügyes volt arra, hogy várni is tudjon. Ennek az ügyességnek voltak mélyebb okai is. Bismarcknak, mint már eddig is láttuk, erkölcsi érzéke a gyakorlati politika nagy sikerei mellett sem volt annyira eltompulva, hogy — mint Dronsart mondá — «a gonoszságra alapozott ravaszság és baromi erőszak által létesített művek tartósságában» higgyen; igen gyakran adott ugyan okot arra is, hogy eszközei megválogatásában nagyon gyöngéd lelkiismeretességet ne tapasztalhassanak nála; több tényében kiérzik az a förtelmes tan is, noha ő határozottan védekezett ellene, mely szerint az erő megelőzi a jogot». Büszke volt arra, hogy ezt a tételt elfogadtatta. A szocialisták azok, a

kik állandóan tiltakoznak ilyen tételek ellen, de ugyancsak ők azok, a kik gyakorolják. Szerintük nem a jog teremti hatalmat, hanem a hatalom jogot. Így minden társadalmi rendszernek, államhatalomnak saját képére van alkotva a jog. Az erő, a hatalom teremti a jogot is azért szervezkednek, hogy erőre tegyenek szert és így jughoz jussanak. Egy sztrájk például érvényesítése az erőnek a jog kivívásáért. A jogot — mondják a szocialisták — az erő, a hatalom szülte. Ez pedig hamis tétel, mert jogban rejlik az erő. Ha az erő, a hatalom lenyüggözi vagy nem respektálja is a jogot, akkor már nem erő, hanem erőszak, mely fölött idővel a jog győz.

Ha Bismarck hirdette is ezen hamis és veszedelmes tételt, de nem mindig gyakorolta és főleg nem mindig hitte. Mikor tüzetesen fejtegette államtani alapvető nézeteit, akkor bölcsesség, erély, rendíthetetlen meggyőződés szólt meg minden szavában, mondatában. A mit ő pl. 1847. június 15-én a porosz országgyűlésen mondott az épen ellenkezője az erő és jog tételének. «A keresztény állam fogalmáról a miniszteri székekből olyan nyilatkozatokat hallottunk, melyeket én csaknem egészen aláírok. Ellenben tegnap azt is hallottuk, hogy a keresztény állam üres fikció, az újabb állambölcselők találmanya. Én abban a véleményben vagyok, hogy a keresztény állam fogalma oly régi, mint a néhai római szent birodalom; oly

régi, mint az összes európai államok, épen ez a fogalom az a talaj, melyben ezen államok meggyökeresedtek. Úgy vagyok meggyőződve, hogy minden egyes államnak keresztény alapra kell helyezkedni, ha tartósságát biztosítva akarja látni, ha létjogosultságát a támadásokkal szemben be akarja bizonyítani». Hasonló, mély meggyőződést nyilvánít más olyan kérdéseknél is, melyek a kereszténységgel szoros összefüggésben vannak. Csak az imént jeleztük, hogy mily határozottan sürgette azon alaptételt, mely szerint az államnak a kereszténységen kell nyugodni. Az 1849-iki november 15-én a porosz országgyűlés a polgári házasság kérdésével foglalkozván, Bismarck rögtön észrevette, hogy épen az állam alap ős eleméről a családalakulásról van szó. A hol a családi kör megromlik, a hol megszűnik az a szentély lenni, melyben az édes anyát még az apánál is jótékonyabb nemtői szerep ávatja a zsenge csemeték szeretetének oltárképévé: nincs akkor hatalom, nincs államférfiúi lángész, mely az államot a rothadástól, a végenyészettől megmenthesse.

Faecunda culpae secula nuptias
Primum inquinavere, et genus et dñmos,
Hoc fonte derivata clades
In patriam populumque fluxit.

A bűnökben termékeny századok először a házasságot mocskolták be, a nemzetiséget és házi-

kört, és ebből a forrásból ömlött a vész a hazára és népre — mondja Horatius, mintegy jóakarólag figyelmeztetve a késő nemzedékeket, hogy a bajtól óvakodjanak és a családi szentélyt őrizzék.

Bismarck világpolitikája fokozatosan érlelődött meg. 1859-ben mint pétervári nagykövet látkörét szélesbítette. A pillanattól kezdve, midőn Bismarck lelkében legelőször megvillant, hogy a német szövetség romján Poroszország fensőbbsege alatt Németországot egységes formába önti, végkép szakított a szűkkeblű legitimitás elveivel. A cselekvés pillanata 1863 november 15-én következett el, mikor VII. Frigyes dán király elhalálozott s utódja IX. Keresztély elrendelte Schleswig bekebeleztetését Dániába. Ez a kérdés alkalmul szolgált egy államférfiúnak, hogy merész külpolitikai kombinációkba fogjon. Bismarck Ausztriával szövetkezett. A két nagyhatalom legközelebb állott a londoni szerződéshez, melyet a dán király megsértett. Az 1864 október 30-án kötött bécsi béke révén Schleswig-Holstein és Schaumburg Ausztria és Poroszország közös birtokába szállott és ezzel Bismarck lehetetlen szituációt teremtett, mely végre Ausztria és Poroszország között fegyveres elintézésre vezetett. 1866 elején a két hatalom már gyanús szemmel kísért egymás titkos készülődéseit. Az összeütközés formáját Bismarck márczius 24-iki körjegyzéke adta meg, mely a vér és vas által jelezte a megoldást.

Az 1866 augusztus 23-án Prágában megkötött béke átalakította Németország térképét és megvetette az új éra alapjait. A csapatok habozás nélkül vonultak be az ellenséges indulatú szövetséges államokba s minden tiltakozás és könyörgés ellenére vasmarokkal kebelezte be Bismarck Hannoveriát, Hessent, Schleswig-Holsteint, Nassaut és majnai Frankfurtot a porosz birodalomba. Így teremttette meg Bismarck az észak-német szövetségbeli egységet, melyben a német fejedelmek több rendbeli fejedelmi jog föláldozásával foglaltak helyet. A Majna déli oldalán fekvő államokat nem kényszerítette Bismarck a szövetségbe lépni és csak titkos katonai szerződést kötött velük. És a majnai vonal problémáját már 1870-ben oldotta meg. A birodalmi gyűlésen rendkívüli energiát fejtett ki. «Dolgozzunk gyorsan — mondta — ültessük nyeregbe Németországot, lovagolni majd csak megtanul.» Bismarck sikerei aggodalmat keltek Franciaországban, hol idegesen szemlélték az új hatalom szédületes növekedését. A spanyol trón megüresedése Izabella királynő elűzetése által, melyet egy Hohenzollernnel akartak betölteni, volt az ok, illetőleg az ürügy, a jó viszony megbontására. Napoleon garanciát kért arra nézve, hogy Vilmos király kötelezze magát írásbelileg, hogy beleegyezésével soha Hohenzollern a spanyol trónt el nem foglalhatja. A király ezt kereken visszautasította s néhány nap múlva

Franciaország hadat üzent Poroszországnak. Ezen rövid kivonatból is látjuk, hogy miként bontakozott ki Bismarck külpolitikája, mily hatalmas erővel és czéltudatossággal haladt kitűzött útján, melyet betetőzött a teljes siker, nemzetének fényes győzelme. Midőn Franciaország kevés nap mulva Sadova után Németországtól területeket követelt, Bismarck így válaszolt: «Ha önök ezen követelésük mellett megmaradnak, akkor — legyenek arról meggyőződve — minden eszközt felhasználunk és nemcsak az egész német nemzetet összességében fölszólítjuk, hanem tüstént békét kötünk Ausztriával minden áron; átadjuk neki Dél-Németországot, még a Bundot is újra föllállítjuk. Hanem azután meg is indulunk ám azonnal 800.000 emberrel a Rajnán túlra, együtt, valamennyien s elvesszük önöktől Elzászt. Mindketőnk hadtestei mozgósítva vannak, az önökéi még nincsenek — a következményeket gondolják meg önök maguk». Nem nagyon gondolták meg.

Bismarckról, mint diplomatáról és általában külpolitikájáról Mehring is elmélkedik. A szocialista vélemény ez: «A külfölddel összeesküvést szőni dinasztikus, hódítási czélokból óporosz politika volt s Bismarck egyáltalában nem volt hűtelen az öreg Fritz dicső hagyományaihoz, mikor arra határozta magát, hogy «nemzeti hősnak» csapjon föl, csinálja meg a porosz-olasz madószövetséget Bonaparte jóakaró támogató-

sával Ausztria ellen. Az a nagyon szélesen elterjedt híresztelés, hogy siker esetében Franciaország javára német területről is hajlandó volt lemondani, ebben a formában talán kétségbe vonható, annyi azonban bizonyos, hogy Bonaparte étvágyát német földrészek kínálgató emlegetésével folyton csiklandozta és ez tökéletesen elegendő az ő «német házafiságának» jellemzésére». Az a válasz, melyet föntebb idéztem és mely Franciaországnak szólt, mikor német területet kívánt, válasz egyszersmind a szocziálista támadásra. Súlyos vád a szocziálisták részéről az is, mintha Bismarck a király és a «junkerek» részéről föl lett volna hatalmazva budgetnélküli és alkotmányellenes kormányzásra. Szerintük külpolitikája olyan személyes ügye volt, melylyel sem a király, sem a junkerség nem értett egyet. Gneist Simson Sybel előtt Bismarck csak Don Quixot, kötél tánczos torzképe volt a valódi államférfinak. Mindez azonban éppen nem akadályozta a reakezionárius minisztert abban, hogy mind a belügy, mind a külügy terén csak azt tegye, a mi neki tetszett.

Ezen kritika nagyon messze esik az igazságtól, mert Bismarck bár sokszor összeütközött fejedelmével, a parlamenttel, de hogy egyáltalán nem respektálta volna az alkotmányos faktorok akaratát, igazán elfogult túlzásnak mondható. Az tény, hogy Bismarck politikája, célja mellett erő-

sen küzdött és minden befolyását, tehetségét latba vetette. Mikor Ferencz József császár a fejedelmi gyűlés előtt fölkereste a porosz királyt Gasteinban, hogy előszóval birja rá a frankfurti útra, sőt még nyomatékosabban nógatta erre Baden-Badenben János szász király és I. Vilmos császár lehetetlennek tartotta az elutasítást, mikor — mint mondá — harmincz fejedelem kéri valamire s azonfölül még egy király, mint kabinetfutár jön hozzá, akkor Bismarck ennek határozottan ellenszegült. Egy indulatos szóváltás folyt közöttük és a király között s Bismarck visszalépésével fenyegetőzött s végre sikerült a királyt minden engedékenységtől visszatartani. Hajthatatlan szigorral lánczolta a királyt azon politikához, melyet mindig tanácsolt s melynek veleje az volt, hogy Poroszországnak soha sem szabad magát azon eshetőségnek kitenni, hogy a Bundgyűlésen leszavazzák. Oly indulattal vetette Bismarck egész személyiségét a latba, hogy a királytól távozva, alig birta magát fékezni. Az ajtót kinyitva, letörte a kilincset s még saját termeiben is egy drága edényt kellett cserepekké zúznia, hogy szellenttyűt nyithasson szörnyű fölindulásának. Rendíthetetlenül hitt politikájában. «Életemben sohasem mondtam azt, hogy ellensége vagyok a népszabadságnak, hanem csak azt mondtam, hogy «rebus sic stantibus» az én külpolitikai érdekeim nem csak erősebbek, hanem ez idő szerint

egyedül mértékadók s föltétlenül hatalmasak». Így vélekedett Bismarck saját politikájáról. És hogy nem mindig alkalmazta az erőszakot, hanem tudott jogokat tisztelni is, jellemzik azon szavai, melyekben a szövetségi szerződést vagy inkább meghódolást Bajorországgal elfogadtatta: «Engem talán meg fognak róni. Azt fogják mondani: a gyöngeség többet követelhetett volna s azt is megnyeri, ereje volt az ő joga! Én ezeket az embereket kielégítve akartam elbocsájtani. Mik az oly szerződések, melyeket erőszakkal iratnak alá? Az államok közötti szerződéseknek csak akkor van érvényük, ha biztosítják illető érdekeik kifejezését; ha a felek egyike magát sértettnek, a rosszhiszeműség áldozatának tudja, bármily képzelhető záradék is tehetetlen a jóakarat, az erélyes és szabad közreműködés pótlására. A visszafizetés a maga idején nem marad el, ha talán évekig késhetik is!»

Bismarck nézetei, politikájának irányai állandóan a helyzethez alkalmazkodtak. Míg 1847—1850-ig a czéhrendszer visszaállításában nemzetgazdasági eszközt látott s az ő aláírásával ékeskednek azon törvények, melyek 1867—1870-ig iparszabadságot, korlátlan részvényügyet hoztak be Németországba, a 70-es évek közepéig a Manchester-iskolának, a nagyvállalkozók érdekének s «laissez faire» jelszónak határozott ellensége volt. 1876-tól kezdve már a szociáldemokraták ellen

fordul és ennek hatása alatt alakult ki benne 1878—1890-ig szociálpolitikája. Hogy mikép gondolkodott Bismarck saját politikájáról, azt egy 1872 január 15-én mondott beszédében világosan találjuk. «A politika valóban kiválólag gyakorlati tudomány, melynél az alak, a név, az elméletek, a mikhez épen illeszkedni akar, nem jöhetnek igen fontos figyelembe.» Nem is vette figyelembe. Az ő kifejlődése — mint J. Wolf írta — négy megállóhelyet mutat. Az első a hűbéri velleitás kora; a második az idő- és alkalmyszerű dilet-tantizmusé; a harmadik pihenőn már a biztos tudatossággal ténykedőt találjuk; a kereszténységet gyakorlativá teszi azaz egyidejűleg elnyomva a szociáldemokratákat s mellőzve a társadalmi reform más, iskolászerű szempontjait, nekifekszik a munkásbiztosításnak; a negyedik ponton a társadalmi reformok által a tömegeket akarja megnyerni. Ha Bismarck közgazdasági és társadalmi politikájában opportunistá volt, a mi nézeteiben és eszközeiben szükségképp változásokat szült: annál kevésbbé volt az hatalmi, alkotmányi és külügyi politikájában. Súlyos csapást mért az ellenzéki sajtóra június 1-én kibocsátott rendelete által, mely szerint a közigazgatási hatóságokat oda utasította, hogy az olyan belföldi lapokat, melyek a közjólétet folytonosan fenyegették, kétszeri megintés után időnkint fölfüggeszthetik, sőt tartósan be is tilthatják. Érdekes, hogy ugyan-

akkor nálunk is úgy tett a hirhedt Prottmann. Bismarck intézkedését egy miniszteri rendelet úgy magyarázta, hogy a lapoknak semmi olyast nem szabad közölni, a mi arra czélozna, hogy a kormányrendeleteket törvényteleneknek s alkotmányelleneseknek tartják. Általában tiltva volt akár belső, akár külső politikai ügyet bírálni vagy csak azt meg is vitatni, ha abból a porosz állapotokra következtetések voltak vonhatók. (Mehring: Geschichte der deutschen Socialdemokratie.) Ezen fejezetet úgy fejezem be leghelyesebben, ha Dronsart Bismarck és Gladstone között vont párhuzamát idézem. «Gladstone és Bismarck rányomták bélyegüket századukra. Az első egyenesen csak saját hazájára akarván hatni, az eszmék szabad röptére hagyta azt a gondot, hogy messze éghajlatok alatt termékenyítsék meg a szellemeket, a második ellenben megrendítette, átgyúrta az európai szárazföldet.»

III.

Társadalmi
politikája.
Uttörők
Empirikus.

BISMARCK nemzetgazdasági és társadalmi politikai tekintetben a manchesteri és szoczialista színezetű korszakok között a válaszmeggyén foglalt állomást. Hűbéres arisztokratizmus, ifjúkori emlékek, patriárkális viszonyok parasztokkal, napszámosokkal, katonákkal, szolgákkal, utálat a nagy városok forradalmának radikális és liberális boszorkánydözsölései iránt: ilyen elemek népesítették be 1835—1848-ig a fiatal Bismarck kedélyvilágát, ezek alkották meg szoczialpolitikai lelkületét. Ugyanez időtől fogva be-bepillantott abba a nemzetgazdasági és társadalmi átalakulásba is, mely Nyugat-Európában rég megkezdődve, most a vasutakkal, börzével és nagyiparral beplántálta Németországba is a proletárságot és az ipar terén a munkáskéz hiányát. Mikor azt vetették szemére, hogy a király éhező sziléziai takácsokat fogadott, büszke határozottsággal azt felelte, hogy a koronának joga és kötelessége a szegényeket fogadni. Nagy Frigyes még trónörökös korában mondta: «Quand je serai roi, je serai un vrai roi de gueux». Ha király leszek, én leszek az igazi koldus király. Már 1863. márczius és áprilisban követelte, hogy

a kormány komolyan vegye fontolóra a munkások kérdését, melynek nem létezését Itzenplitz miniszter és a liberális közgazdák alapdogmaként hangoztatták és átlépve a pusztá elmélet teréről, gyakorlati részletekkel kezdett foglalkozni; megpendítette menedékhelyek fölállítását az elagott munkások gondozására. Ugyanazon évben bizottságot választott, mely a munkáskérdést, az egyesülési jogot s más egyebeket vitasson meg. Barátai Wagener és Blanckenburg szintén az iparegyletek és egyesülési szabadság ügyét védtek. Közvetetlenül az Ausztria ellen indított hadjárat előtt 1866 júniusában azt a kérdést veti föl, hogy nem kellene-e munkahelyekről is gondoskodni a kenyér nélkül maradottak számára. Kelet-Poroszországot 1868-ban nagy inség pusztította, ennek elhárítására nézve a porosz kormány nál erőyes rendszabályokat sürgetett.

Az északnémet szövetség alkotmányába beillesztett általános szavazójog, mely szintén az ő műve, mindenesetre elsőrangú társadalompolitikai intézmény. Bizonyos, hogy ezt a fontos lépést leginkább a háromosztályú választórendszer miatt boszankodásból tette, mert az éveken át ellenzéki haladó kamaratöbbséget küldött, a mivel életét nagyon elkeserítette. Azt remélte, hogy az általános választójog s azon körülmény, mely szerint a képviselők napidíjakat nem húznak, a hivatásos, nyárspolgári haladó képviselőket kizso-

ritja s ezeket arisztokratább és szélesebb látkörű erőkkel pótolja; főleg a sikmező lakóira nézve úgy gondolkodott, hogy tömegeik részint még erősen monarchikusak, részint pedig az aristokraták által könnyen befolyásolhatók. Az új rendszerben olyan eszközt látott, melynek segélyével az egészséges elemek, melyek a nép tömegét és magvát képezik, a legfőbb hatalommal ismét érintkezésbe hozhatók. Bismarck eme nézetei különben is teljesen összhangzottak monarchikus alapnézeteivel; de hogy mindezeknél sem állapodott meg, hanem gyakorlati intézményekkel iparkodott nézeteit népszerűkké tenni, kitűnik azon levelezésből, mely közte és Itzenplitz gróf kereskedelmi miniszter között 1871-ben folyt. Akkori álláspontját két pontba foglalta össze: 1. a kormány tartozik a munkás osztályok azon követeléseit, melyeknek jogossága a termelés, közlekedés, árak viszonyainak változatosságában van a törvényhozás és közigazgatás terén tekintetbe venni, a mennyiben azt az állam érdekei megengedik; 2. az államveszélyes izgatást tilalmakkal s büntető törvényekkel akadályoztatni, a mennyiben ez az egészséges közélet kára nélkül megeshetik. Bachem «Staats-lexikon I.» kötetében így jellemzi Bismarck gazdasági korát. «Gazdasági tekintetben eleinte a «hochliberális» elvek, az úgynevezett Manchester-elmélet, a gazdasági erők szabad versenye és több effélék alapján volt a birodalom

kormányozva. Ennek következménye az úgynevezett gazdasági föllendülés korszaka lett, mely a valóságban a legvadabb gründolási őrjöngés lévén, a német iparnak mélyreható károkat okozott. A viszonyok sürgetőleg követelték a visszafordulást, mely (1879) ismét mérsékelt védvámot állított föl azon terményekre nézve, melyeknek arra szükségük volt. Azután az iparon kívül az orosz és tengerentúli verseny által nagyon lenyomott mezőgazdaság és gabonavámok által kívánt védekezni s óhajtásának, melyet a viszonyok is igazoltak, érvényt szerzett. De csakhamar igen erős ellenáramlat mutatkozott, mely azt állította, hogy egyes vámtételek magassága a védő vámból finánczvámokat csinál, egyes termelőkre nézve valóságos monopoliumot teremt és rövid idő múltán szükségkép megdrágítja a legnélkülözhetlenebb élelmi czikkeket. Azért az európai államokban az 1891—1894. évek alatt nagyobb számban kötött kereskedelmi szerződések ugyan védvámos alapokon nyugszanak, de hosszabb tartamú (10—12 év) érvényességük által a szerződő európai államok között a kereskedelmi viszonyokban bizonyos állandóságot biztosítanak.»

Azok a törvényjavaslatok, melyeket Bismarck 1867—1870-ig az északnémetországi és a német vámparlament elé terjesztett, elsősorban és különösen a munkásosztály javát czélozták. Ezen törvények elseje a «Reichshaftpflicht»-törvény

1871-ből épen az első egyenes lépés volt a német társadalmi politika felé. Egyébiránt Bismarck a szociálpolitika terén kivált részletkérdésekben idegen befolyásnak is sokszor engedett. Mutatja azt 1878 szeptember 17-iki beszéde is, melyben Bismarck maga nyújt nekünk fölvilágosítást azon viszonyról, mely közte és Lassalle között volt: «Volt — úgymond — Lassalleban valami, a mi engem, mint magánembert rendkívül vonzott. A legszellemesebb s legkedvesebb emberek közé tartozott, kikkel valaha érintkeztem. Nagyméretű becsvágyat táplált, egyáltalában nem volt republikánus, igen kifejezett nemzeti és monarchikus nézeteket vallott és azon eszme, melyre törekedett, a német császárság volt. Ebben találkoztunk. Lassallenak magas stílu becsvágya volt és hogy a német császárság épen a Hohenzollern dinasztiával kezdődjék-e vagy a Lassalle dinasztiával végződjék, az előtte kétségesnek látszott ugyan, de gondolkozása minden izében monarchikus volt. Nem az az ember volt ő, a kivel a *do ut des* alapján bizonyos ügyekre nézve meg lehetett volna alkudni, hanem sajnálom, hogy az ő politikai állása és az enyém nekem nem engedte meg, hogy vele sokat érintkezzem, de annak nagyon örvendettem volna, ha ily tehetséges, ily szellemes férfiú birtokos tőszomszédom lett volna». Politikai tekintetben azonban Bismarck ezen összeköttetéstől minden jelentőséget megtagad.

«A mi viszonyunk — úgymond — politikai tárgyalás természetét sohasem mutathatta. Mit kínálhatott, mit adhatott volna nekem Lassalle? Háta mögött semmi sem volt. Minden politikai tárgyalásnál a do ut des az a bizonyos dolog, a mi a háttérben áll még akkor is, ha tisztesség okáért egyelőre semmit sem beszélünk is róla. Ha azonban azt kell magunkban mondanunk: mit adhatnál te szegény ördög? Neki semmie sem volt, amit nekem mint miniszternek adhatott volna».

Nekünk azonban, úgy látszik, mintha Bismarck emlékében a tényállás kissé félrecsuszamlott volna, nem is szólva arról, hogy még politikai okok is a mellett szóltak, hogy a szocziálista törvény tárgyalása alatt a Bismarck és Lassalle közötti viszony egypár lendületesebb eszmecsere keretében huzódik meg. Tizenöt év után mondhatta Bismarck: Lassalle nekem semmit nem kínálhatott, ámde akkor minden fantasztaság mellett is valami többet látott benne, mint egy «különösséget». Lassalle ugyan épen akkor keveset dobhatott a mérlegbe, ámde Bismarck sem tudhatta azt, hogy egy év múlva Lassalle halott lesz. Ha épen nem valószínű is, hogy mint Bucher a kancellárhoz szegődjék, abban minden bámulata daczára is, melylyel Bismarckot nézte, megakadályozta volna becsérzete, Bismarcknak mégis már akkor szemmel kellett őt tartania, mint eszközt az oppozíció elleni hadjáratban, a melyet —

noha különböző szempontokból — mindkettőjüknek viselni kellett s melynek kimenetelét Bismarck még nem tudhatta. Mindenesetre mégis közelebb állt hozzá Lassalle, mint a szocziáldemokraták. Lassalle, — mint a kanczellár mondotta — azon nyomorult epigonokra, a kik most vele büszkélkednek, egy dörgedelmes «Quos ego»-val kiáltott volna, gúnynyal lökte volna vissza őket semmiségökbe s lehetetlenné tette volna, hogy nevével visszaéljenek». Bismarck a legjobb akaratú figyelemmel kísérte a németországi első munkáspárt megalakulására irányult törekvéseket, melyek Lassalle Ferdinánd vezetése alatt nemzeti alapokra helyezkedtek. Az opposíció elleni küzdelem arra is ösztönözte Bismarckot, hogy Lassalle eszméjét gyakorlati kísérletre használja, államilag támogatott termelő társulatokat létesítsen a társadalmi viszonyok megjavítására. Luzzatti a párisi nemzetközi gyűlésen 1899-ben találólag nyilatkozott Bismarck szocziálpolitikájáról eme szavakban: «Az egy óriási mű egy Küklopsz pörölgjével létesítve». Olyan férfiak, mint List Frigyes, mint a nemzetgazdaság történelmi iskolájának képviselői egyrésről; másrésről pedig mint a katedra szocziálisták voltak Bismarcknak úttörői a gazdasági és társadalmi téren. Bismarck talán a legnagyobb empirikus volt azok között, kik valaha nemzetgazdaságot űztek.

IV.

Erős, kemény harczot folytatott Bismarck a szociáldemokratákkal és így a szocializmussal. S méltán is. Hisz ez a kormányférfi aggodalom nélkül nem nézhette azt a nemzetközi szociáldemokratizmust, mely államot nem tisztelt, minden isteni és emberi tekintélynek, vallásnak úgy mint trónnak irtó hadat üzent, mindennap forradalommal fenyegetett, Németországnak minden ellenségére kacsintgatott. «Nem fogadom el azt a nézetet — mondá — hogy a szociáldemokraták követeléseinek hivatalos megmagyarázása és megvitatása viszi be ugyanazon követeléseket a közönségbe s úgy épen azon veszélyeket idézi elő, melyeket el akarna hárítani. A vésszes elméletek már annyira behatoltak a néprétegekbe, *hogy ignorálás vagy agyonhallgatás már nem segíthet.* Épen a nyilvános megvitatás által kell a dolgot oda irányítani, hogy a félrevezetett munkástömegek ne csak az izgatók szavát hallják, föl kell használni a kínálkozó alkalmakat arra, hogy az égető kérdések, mint a milyen a munkaidő tartama, a munkabér, a lakásszükség szintén megvitatás alá kerüljenek.»

Szociálizmus. Szociálista törvény. Kivételes törvény. Szocializmus fegyveres elnyomása. Szociális olajosöpp. Állami szocializmus.

1878-ban azt hitte, hogy csak a szocziálista törvénnyel veheti elejét a forradalomnak, csak ilyen kivételes törvénnyel a gyülekezési egyesülésnek, sajtó és telepedési törvény soknemű szigorú megszorításaival szavatolhatott arról, hogy a sárkányfogak vetése a gyűlölködő szenvedélyek államra és társadalomra komoly veszélyt nem fognak hozni, a gazdasági élet békés fejlődését akadályozni nem fogják. Bismarck azon meggyőződése, hogy a szocializmus forradalmi célok kitűzése által olyan ellenséggé lett, melylyel szemben állam és társadalom védőállást kénytelen elfoglalni, azon időből származik, mikor a birodalmi gyűlésen egy szocziálista képviselő a francia communet nagy páthosszal mintaszerű politikai intézménynek mondotta s magát is azon gyilkosok és gyujtogatók czimborájának vallotta. «Ettől a perctől fogva győződtem meg — mondá — a veszély nagyságáról, mely bennünket fenyeget. Mihelyt a szocziálisták részéről bármely pozitív javaslat volna előttem, hogy észszerűen mikép képzelik ők a jövő alakulását, a munkás-ság jobb sorsa szempontjából, semmiesetre sem vonnám ki magam az ügy jóakaró előzékeny megvizsgálásából.» «Engem épen nem aggaszt a szocziálista képviselők számának gyarapodása. A szocziáldemokratizmus, úgy, a mint van, mindenestre figyelmet érdemlő jelenség, olyan «Menethekel»-féle a birtokososztályokra, hadd

vegyék észre, hogy éppen minden nincs úgy, a mint lennie kellene. Hozzá kell látnia a javításhoz. Ha szociáldemokratizmus nem volna és nem félnének tőle olyan sokan, még azokat a szerény lépéseket sem tettük volna meg, melyekre a szociális reform terén rámutathatunk s így a szociáldemokratáktól való rettegés üdvös azokra nézve, kikben szegényebb embertársaik iránt érző szív alig dobog.»

Ekkor még nem hitte, hogy Németországot közvetlen veszély fenyegeti. Rendszabályokat sürgetett ugyan a szociáldemokraták ellen anélkül, hogy azokat létesíthette volna. De még nem hangsúlyozta annyira a félelmet a fölforgató kísérletektől, csak azon kedvezőtlen befolyás ellen panaszkodott, melyet jogosulatlan remények csiklandozása gyakorolt a munkásság tevékenységére. «Hátra maradtunk a munkában, mondta 1876-ban — s az által megszűnt versenyképességünk. Az által, hogy visszahanyatlottunk, lényegesen közelebb estünk a szociálista üzelmekhez, melyek az embereket a jövő szerencse ábrándos reményeihez utalják s így attól, a mi őket ezen a világon föntartja és hordozza, a mi nekik esetleg sok élvezetet szerezhethet, a rendes, szorgalmas munkától, a mi azelőtt a németeknél sajátos és közmondásszerű volt — elvonja.» Bismarck szerint a szociáldemokrácia állása csak lélektanilag magyarázható, minden korban vannak elé-

gületlenek, «rerum novarum cupidi»: újdonságok után kapkodók, a kik a fölfordulástól valami hasznot várnak. Bizonyynyal veleszületik az emberrel, hogy a maga helyzetével elégedetlen legyen. A szociáldemokrácia Bismarck szerint csak az összes negatív törekvéseknek gyűjtőpontja. A tagadás evangéliuma, melyet a szociálisták a munkásoknak hirdetnek szükségkép fölforgatásra lázít. Ha az embereknek fényes ígéretekkel tesznek s a mellett gúnynyal, gyalázattal illetnek képmutatás és szóban mindent, a mi atyáinkat és minket ezen jelszó alatt: király és haza lelkesített és kalauzolt, hazugságnak, üres szóhalmaznak mondanak, a minek tartalma nincs, Istenben való hitüket elrabolják, bizalmukat a királyságban megrendítik, a ragaszkodást a hazához, hitüket a családi viszonyukhoz, a birtok biztosságához, megfosztják őket attól a biztos reménytől, hogy a mit szereznek, azt örökségkép hagyhatják gyermekeikre, ha mindezt elveszik, akkor nem sok fáradságba kerül valamely csekély műveltségű embert arra bírni, hogy végre Fauszttal így szóljon: «Átok a reményre, átok a hitre és főleg átok a türelemre». A szociáldemokraták tagadás evangéliumával szemben Bismarck törvényes tevékenységgel a gyakorlati kereszténységet hangoztatta.

A legkellemetlenebb következménye a Manchester-elméletnek az volt, hogy a szociáldemokraták eszmék széles rétegekben terjedtek el, külö-

nösen a munkásnépnél. Bismarck meghallgatta a szocziálista vezérek beszédeit, midőn a birodalmi gyűlésen nézeteiket kifejtették s mindaz, a mit hallott, befolyással volt rá és politikai állásfoglalására a szocziálista mozgalom ellen. Bismarck nyilatkozatairól a szocializmust illetőleg általában megállapíthatjuk, hogy azok rendesen ennek a nagy kérdésnek csak tünetényei körül mozognak, de gyökerét nagy ritkán érintik. Nyugalmát a szocializmus réme háborgatta. Az ipar nagy mértékben fejlődén, nagyon fölszaporította a munkások számát, kik között *Marx* Károly tanai hódítottak. Csakhamar fölütötte fejét az anarchizmus is, mikor pedig Germánia szobrát leleplezték, kevés híja volt, hogy a császár a német fejedelmekkel együtt egy fölrobbanó pokolgép áldozatává nem lett. Más merényleteket is intéztek ellene. Hiába hozták s alkalmazták is a legszigorúbb törvényeket, a baj folyton nőtt, az általános szavazattal meg azt érték el, hogy a szoczialisták tekintélyes számban kerültek a birodalmi gyűlésbe. Erős ellenfele volt Bismarcknak a szocziálista *Liebknecht*, a ki Marxtól örökölte a vak és elfogult fanatizmust, tőle tanulta a tömegeket minden eszközzel megnyerni célja számára, mely főleg abban állott, hogy becsületes német munkások szivéből a haza iránti szeretetet kiirtsa. Bismarck helyzete a szocziálistákkal szemben annál nehezebb volt, mert akkor forrt ez az elv

és még nem vált el egészen az anarchizmustól. Akkor még forradalmakról álmodoztak és egyáltalán nem alkalmazkodtak a mai társadalom viszonyaihoz. Hiszen csak 1869 augusztusban az eisenachi kongresszuson állapította meg a «szociáldemokrata» munkáspárt elnevezést. Már 1875 májusban a góthai egyesülési kongresszuson *Lassalle* hazafias irányt követő híveit is sikerült a hazátlan kommunizmus zászlaja alá gyűjteni.

Bismarck azért a szocializmus ellen nemcsak a hatalom erejével küzdött. Azon véleményben volt, hogy a szociáldemokraták ellen a büntető törvénykönyvön kívül az iskolát is mozgósítani kell, egyszersmind figyelmezteti a birodalmi gyűlést, hogy a szociáldemokratizmust ne úgy kezeljék, mint valami *négligeable*-t és szónokaik nyilatkozatait ne tartsák pusztában elhangzó kiáltásnak, melyet legfőlebb agyon kell hallgatni; felelni kell azokra s a szociáldemokrata urakat alapos érvekkel kell a nemzet füle hallatára letorkolni. Ezen vélekedése fedezi a későbbi kifejlődést, mert a szociáldemokrácia ellen sikeres küzdelmet csak a nép fölvilágosítása által lehet folytatni oly módon, hogy a tévtanokat czáfoljuk. Bismarck két irányba folytatott küzdelmet a szociáldemokrácia ellen. Szigorú, megrendszabályozó törvényekkel és szociálpolitikával.

Mikor 1878 május 11-én *Hodel* merényletet

követett el I. Vilmos ellen, Bismarck azonnal utasította a porosz kormányt a szociáldemokraták elleni törvény megalkotására. Ezen elhatározást növelte *Nobiling* június 2-án elkövetett merénylete. Ezzel együtt járt, hogy ugyanakkor már adatok is állottak rendelkezésére a szociáldemokrácia «munkásbarátságáról», melynek alapján minden «elvtárstól» 15 márka pártadót, «verejtékgarasokat» követeltek s azonkívül a szociáldemokrata iparosságtól évenként 40—60 márkát szedtek, anélkül, hogy ezért más valamit adnának, mint idejének, erejének, nyugalmanak s boldogságának vesztét. Mikor Bismarck látta, hogy a szociáldemokrata párt folyton nagyobb befolyáshoz jut és épen nem korlátolta magát gazdasági rendszerének tudományos megállapítására, hanem féktelen izgatással támadta meg a fönnálló társadalmi rendet, a szövetségi kormányok azt hitték, hogy ezen üzelmek ellen az általános, büntető törvények elégtelenek. 1878 október 11-én tehát kihirdették a szociálistaellenes törvényt, mely az országos és esetleg birodalmi, rendőri hatóságokat messzeterjedőleg fölhatalmazta az egyletek, gyülekezések, szociáldemokrata iratok eltiltására, egyszersmind a gyülekezési jog s nyomtatványok terjesztésének korlátozására, a fegyverviselés eltiltására s végül bizonyos helységek- és kerületekben némely egyénektől a tartózkodási jog megvonására. Különösen

ez utóbbi fölhatalmazás a szabad költözködés jogára térve, igen messze terjed.

Mint mindjárt kezdetben sok oldalról, különösen a cenzurpárt részéről állították, megvolt a törvénynek az a hatása, hogy a fölmerült szociáldemokrata kitöréseket korlátozta s részben akadályozta; ám a szociáldemokrata nézetek további elterjedését a nép sűrű tömegei között megghiusítani képtelen volt. A birodalmi tanács el is vetette a törvény újabb meghosszabbítását, noha Bismarck herczeg határozottan kívánta e kivételes törvények fentartását. Ő e részben ellentétbe helyezkedett II. Vilmos császárral. Ugyancsak a császár februári szociálpolitikai kibocsájtványa miatt 1890 márczius 20-án Bismarck vissza is lépett s Caprivi tábornok lett a birodalmi kanczellár.

Senki sem tagadhatja, hogy a kanczellár némely rendszabályai, például a kiutasításról szóló paragrafusok túlságosan szigorúak voltak, messze túlcaptak a jogos megtorlás korlátjain, sőt célszerűség tekintetében sem váltak be, mert megbosszulták magukat a geográfiai elterjedés által. A szociálista törvény eredménytelensége világosan mutatja, hogy az az út, melyre a kiadvány irányult, nem az igazi, nem vezethet a szociáldemokratizmus megtöréséhez, mert ez a párt a törvény daczára mind jelentőségben, mind nagyságban folyton gyarapodott. Ám Bismarck min-

den oly javaslatot pártolt, mely a fiatal munkások féktelen szabadságának megszorítására czélzott, hogy folyton vadabb szilajságukat mérsékelje. Egyik beszédében azt mondja, hogy az ifjúság jobb nevelése s a szülői tekintély megszilárdítása a legfontosabb föladatok egyike s a legerősebb fegyver a szociáldemokratizmus tanainak legyőzésére. *Moore* Tamásnak «The veiled Prophet» (a fátyolos próféta) című költeményét 1884 május 9-iki beszédében idézve, így rója meg a szociáldemokratizmus alakoskodását: «Egészen úgy vagyunk a szociáldemokratizmussal is: fátyol nélkül sohasem jelenik meg».

Bismarck szigorú törvényei daczára a baj folyton nőtt. Élte alkonyán reá lehangoló volt, hogy ő érezte, tudta, hogy a megtámadott, üldözött szocializmus, melynek ellenébe hiába állított egy képzelt állami szocializmust, napról-napra terjedt, mint az olajcsep feltja Németország térképén s $3\cdot3\frac{1}{2}$ millió szavazatra támaszkodva, helyet foglal a parlamentben. Rendszabályai nem váltak be. A szociálista mozgalmat külsőleg elnyomták és így a kihágásokat megakadályozták, de belsőleg még erősítették is. A főkolomposokból mártirokat csinált, sőt diktátorokat, kik közül a jelentékenyebbek a törvény megszüntetése után köztudomásúlag visszavágytak ehhez a húsos-fazékhoz. A kivételes törvény annyira magán hordozta a durva osztályuralom bélyegét, hogy a

szociáldemokratizmus 1890-ben természetesen meg nem törve még hatalmasabb volt, mint 1878-ban. *Mehring* már említett művében úgy jellemzi Bismarck szociálistaelleni harcát, hogy «Bismarck arra törekedett, hogy a szociáldemokratákat vérig fagyaszssa csak azért, hogy kitörjenek s maguk idézzék elő teljes kiirtásukat». És tényleg Bismarck abból a föltevésből indult ki, hogy a törvény hirtelen eltörlése a szociáldemokratákat forradalomba viszi, ezt fegyverrel elfojtja, mire aztán a filiszterek nagy tömege szorongva fog kérni az 1878-ikinál is szigorúbb törvényt. Azt a birodalmi gyűlés könnyen megszavazza. Ezen taktikája nem sikerült, de nem is vezetett volna célhoz. De ha Bismarck kudarcot vallott a szociálisták ellen a nyers erő alkalmazásával, sokat tett szociális téren.

Hiressé vált a szociális olajcsöppre vonatkozó mondás, melyet tudtommal *Apponyi* Albert idézett legelőször a magyar törvényhozás termében. Szó szerint így hangzott az: «Az államnak a mi birodalmunkban általában valamivel több szocializmushoz kell szoknia. Sőt az állam bizonyos szocializmus nélkül el sem lehet s így egy pár csöpp szociális olajat kell a receptjébe vegyíteniünk. Hogy mennyit, azt nem tudom». Ez a vallomás nem őszinte. Idéztük már Bismarck alapvető klasszikus nézetét a kereszténységről, mint az állam egyetlen biztos alapjáról. Megcázá-

folghatatlan annak minden egyes tétele, minde-nike magán hordja a legmélyebb meggyőződés bélyegét.

Lehetetlen volt azt nem tudnia; ha pedig tudta, akkor hogyan mondhatta azt, hogy nem tudja: mennyi szocziális olajra van szükség az állam receptjéhez? Igenis tudta s minthogy a szoczialitás *egyetlen* forrását is nagyon jól ösmerte, az olajat is csak ott kellett keresnie. Ezeket a következtetéseket nem merte Bismarck láncolatba fűzni.

Fölfogása csak ott domborodik ki helyesen, a hol a szocziálista törekvéseket a szocziális törekvésektől élesen elválasztotta. 1878 október 9-én így nyilatkozik e kérdésről a birodalmi gyűlésben: «A munkások helyzetének javítása és a szocziálista kérdés olyan *két törekvés*, melyek kölcsönösen kizárják egymást». Ő maga állam-szocziálista lett; ezzel meg akarta előzni a veszélyt, de nem nagy sikerrel. *Mehring* szocziálista szempontból ezt írja Bismarck szocializmusáról: «Ha valaki általában Bismarck szocializmusáról akar beszélni, azt először is alamizsna és lakáj-szocializmusnak kénytelen nevezni. Az a makacs nyakasság, melylyel Bismarck nemcsak minden forradalmi szabadságtörekvésnek — ez még érthető volna — de minden társadalmi reformnak is útját állotta, ha az arra irányult, hogy a munkásosztály helyzetét emelje, közismert dolog; a

megelőző század nem mutat föl oly szívtelen pénzeszsákot, a ki Bismarcknál határozottabban nyilvánította volna a munkások vasárnapi szünetét Danaus ajándéknak, vagy a ki a gyári gyermekmunkának törvényes szabályozását, mint a családok benső életébe törő beavatkozást, erősebben kárhoztatta volna».

Mindezek daczára el kell ösmerni, hogy az ő szocialisztikus olajcsöppjével a porosz koronát fölkenete, hogy annak benső és társadalmi jogsultságát a jelenkor előtt föntartsa. Tanulsága lehetne ez a most letűnt gyászorszak államférfiainak is, hogy a szociális olajjal nem szabad az állam gépezetének házát leönteni és azt azután fölgyujtani, mert akkor nemcsak az épület hamvad el, hanem a gépek is tönkre mennek és az olajozás csak kárt és nem hasznot fog okozni.

V.

A MUNKÁSKÉRDÉS korunk kérdése és így annál érdekesebb a nagy kancellár e téren elfoglalt álláspontja és tevékenysége. A munkáskérdés figyelmesebb vizsgálata azon tételhez vezette Bismarckot, hogy a munkás elégtelenségének tulajdonképeni forrása tisztán lélektani természetű, azaz: *létföntartása bizonytalanságának nyomasztó tudata*. Ebben arra a két mozzanatra mutat a kancellár, melyek a munkáskérdésnek legbensőbb magvát képezik. Az egyik a munkásosztálybeliek megélhetésének bizonytalansága és ez méltó oka elégtelenségének; a másik azon igazságos vád a társadalom ellen, hogy a közönséges gyámolításon túl a szegény munkás iránt semmire sem érzi magát kötelezve. Bismarck arra a kérdésre, hogy kötelessége-e az államnak tehetetlen polgáraitól gondoskodni, határozottan azt állította, hogy igen, még pedig nemcsak a keresztény államnak, hanem általában minden államnak. «A mostani gyöngye osztály általános helyzetében — úgy mond — javulásnak, lényeges javulásnak kell következni. Föl kell ébreszteni szegényebb polgártársaim bizalmát, hogy nyugodtan nézhesse-

Munkáskérdés. Szociálpolitikai törvényhozás. Munkások szabad egyesülése, munkához való jog, munkások és az állam, kis ember védelme, állam föladata. Iparvédelem, csehek, jótétemény erőszakolása, politikai cél. Munkások biztosítása, nehézségek, népjog, vásárnapi munkaszünet.

nek a jövőbe s várhassák az állam támogatását.» Személyes tapasztalataira hivatkozva szólal föl 1881 december 1-én a munkáskérdésben: «A ki — mondja — gyermekora óta, úgy mint én, a munkáslakások belsejét és családi életét megfigyelte, szerzett ott oly benyomásokat és tapasztalatokat, a milyenekről még tudományosan megírt könyvekből sem méríthetünk tüzetes, helyes értesülést. A munkásnak tulajdonképeni baja: megélhetésének bizonytalansága. Nem biztos arról, hogy mindig lesz munkája; nem biztos arról, hogy mindig egészséges lesz; előre látja, hogy egykor megöregszik és eléri a munkaképtelenség».

Ebben Bismarck egész programmot ácsolt össze s annak alapján elő is áll követeléseivel. Nem engedte nyugodni a munkáskérdést, folyton újabb és újabb részletekkel bővítette programját; kezet nyújtott a tehetetleneknek, hogy a vagyon-talanokat is valami kis örökséghez segítse, hogy valamennyit birtokossá tegye. És itt két nagy elvi jelentőségű dologban látjuk izzadni a kancellárt hogy a munkások ilyen segélyezésével azt érje el, hogy az államot azok is oly hasznos intézménynek ismerjék föl, melynek főnnállásában az ő jövőjük biztosítéka is van — más részről meg a magánbirtok alakulását előmozdítva, a kollektívizmus burjánját irtogatta, mely a szocialista ábrándok között főszerepet játszik.

Mint már az előző fejezetekben is említettem, Bismarck az állami szocializmustól sem idegenkedett, a mennyiben az államnak, mint legnagyobb szociétásnak, magát abból a munkából, mely a szociétás javát czélozza, kivonnia nem is szabad. Minden javaslatából, mely arra irányult, hogy az államhatalom a gazdasági életbe is beavatkozzék, az a szándék tűnik elő, *hogy az állam és nép közötti viszonyt az államnak szembeünlő jótéteményei által mennél bensőbbé tegye* s így a nép embereit az államhoz és intézményeihez szorosabban fűzze. De szabályul tűzte maga elé azt is, hogy ha az állam a gazdasági életbe avatkozva, pozitív segílyt kíván nyújtani: az csak ott történhetik, a hol az egyes önsegélye nem elegendő az életföntartási harcz megvívására, a mikor ereje a túlhatalmas gazdasági és természeti viszonyokkal szemben megcsappan, szárnysegetté lesz. Szinte állandó napirenddé lett nála a munkáskérdés, minden alkalmat felhasznál, hogy azt újabb világításba helyezze, újabb oldalról tüntesse föl. «Egyszer már hozzá kellene fognunk ahhoz — úgymond — hogy a munkásokat az állammal megbékítsük. A vagyontalanok és kifosztottak osztályának meglegedését igen nagy összeggel sem vesszük meg drágán. Meg kell velük értetnünk, hogy az állam hasznos is, nemcsak követel, hanem ad is. Ez által forradalmat előzünk meg, mely 50 év alatt kitörhet,

de talán már tíz év alatt is ránk szakadhat. Az állam föladata, hogy azokat az ürügyeket, melyekkel a tömegeket föllázítják és melyek az elcsábítottakat a gonosztettekre megérlelik, a mennyiben erejétől telik, eltávolítsa. Az állam védtelenénél meg kell gyökereztetni azt a meggyőződést, hogy az állam nemcsak akkor gondol rájuk, ha ujonczokat kell állítani vagy osztályadót fizetni, hanem akkor is, mikor őket védeni, támogatni kell, hogy az élet nagy országútján a hatalmasok át ne gázoljanak rajtok, össze ne tiporják gyöngegségüket. «Igazságtalanság az, ha egyrésről polgártársainknak egyik népes osztályát megakadályoztatjuk önvédelmében, másrésről pedig segítő kezet sem nyújtunk nekik arra, hogy az elégedetlenség oka eltávolítható legyen.» «Törvényes rendszabályokkal nem lehet a munkást arra bírni, hogy magát elégedettnek érezze és a szociáldemokrata törekvésekkel szembeszálljon. A míg a munkás valakit lát, a kinek jobb sorsa van, mint neki, mindig elégedetlen lesz és elégedetlenségét annál erélyesebben nyilvánítja, mennél világosabban bebizonyítják, hogy ez jogosult».

Ilyen nézetekkel szemben némelyek ellenmondásul róják föl Bismarcknak, hogy kanczellárságának utolsó hónapjaiban egész törekvése arra irányult, hogy II. Vilmos császárnak *munkásbarátságát*, a miben ő akkor politikai hibát látott, mennél hamarabb ad absurdum vigye. Valószínű,

hogy Bismarck ezen eljárásánál a sértett becs-
érzetnek is volt szerepe, mely itt-ott érdekesebb
nyilatkozatoktól sem tartózkodott, melyek azon-
ban csak a forma rovására irandók, a nélkül,
hogy a kérdés tárgyi oldalát érintették volna. De
nem tartózkodom kijelenteni, hogy én is jobban
szerettem volna, ha a nagy férfiú azon érdekse-
geket is elkerüli. *«Mansuetudo cum magnanimitate; omnis enim ex infirmitate feritas est.»*
Szelidség jár a nagylelkűséggel, mert minden
vadság gyöngeségből származik, mondja Quintilianus. Ha Bismarcknak az itt említett kérdés-
ben valamit szemére lehet vetni, az mindössze
is annyiból áll, hogy egy percze megfélekezett
a klasszikus írónak ezen óvó figyelmeztetéséről,
melynek azonban második mondatát ő rá alkal-
mazni nagy tévedés volna.

Sok nyilatkozatából azonban minden elfogu-
latlan megérthette, mily nemeslelkűen gondolko-
zott a kikiáltott junker a német munkásosztály-
ról. Bismarckról el kell ismerni, *hogy belátta,*
hogy a társadalmi kérdés egyedül rendszabályokkal
meg nem oldható. Miután az 1871 junius 7. tör-
vény már elrendelte, hogy a vasuti vállalatok,
bányaüzletek, gyárak körükben előforduló halá-
lozások- és sérülésekért részben szavatolni tar-
toznak, I. Vilmos császár 1881 november 17.
üzenete alapján megkezdődött az ú. n. szociál-
politikai törvényhozás, melynek célja: a mun-

kások állami gondozása. Alapvető itt 1. a beteg munkásokat biztosító törvény 1883 június 15-ről 1892 április 10.); 2. az 1884 július 6. (érvényben 1885 október 1.) baleset ellen biztosító törvény kiterjesztve az összes posta-, telegráf-, vaspálya-, tengerészet- és hadseregigazgatásra az 1885 május 28. törvény által: az út- és csatornaépítkezések, valamint mindennemű építkezési munkákra a július 11-iki s végre a tengeri hajózásra az 1887 július 13-iki törvénnyel; 3. az 1889 június 22. törvény a rokkant és elaggott munkásokról érvénybe lépett az 1891 január 1-én lényegesen átalakult és kibővült az 1899 július 13. törvénnyel. (Rokkantakat biztosító törvény.) Különösen ez utóbbi törvény valódi mérőföldmutató a társadalmi reform történetében; jótéteményeiben 12 millió német ($7\frac{1}{2}$ millió férfi, $4\frac{1}{2}$ millió nő) részesül. Az alapvonásaiban igen manchesteri iparrendszabálynak 1869 június 21. megváltoztatása (időszerű változtatásokkal 1883 július 1-én kelt; 1884 június 25., 1887 június 17. és 18., 1900 október 1.) szintén a munkások helyzetének megjavítását célozza. Különösen az 1891 június 1. törvény (munkavédelmi) csaknem teljesen megszünteti a gyermekmunkát, biztosítja a vasárnapi szünetet, erősebb oltalmat nyújt a nőknek. Caprivi 1894 október 26-án lépett vissza. Hohenlohe herczeg, az új kanczellár, december 17-én adott be javaslatot az államrend fölforga-

tására törekvők ellen. Ezt azonban a birodalmi gyűlés 1895 május 11-én elvetette. 1900 október 17-én lett Bülov herceg birodalmi kancellár. A mint ebből a sorozatból is látjuk, a Bismarck által megindított szociálpolitikának hasznos eredményei vannak, melyeket betetőz a birodalmi gyűlés kiépítése.

A munkások abszolút egyesülési szabadságát, koalícióját elvetette, mert nézete szerint olyan veszedelmeket rejt magában, melyek a nemzetgazdaságot károsító munkaszünetekkel vannak kapcsolatban. Annál nagyobb buzgalommal látott azonban a munkások tetteleges gondozása és segélyezéséhez. Meg kell adni, hogy a kancellár aggodalmai a munkáskoalícióra nézve nem voltak alaptalanok; másrésről azonban az is igaz, hogy a munkás sokszor jöhet abba a helyzetbe, hogy csak a munka beszüntetésével, ezzel a munkás-obstrukcióval képes némely fősvény munkaadótól méltányos bért kicsikarni. Ezt a szociáldemokraták szintén nagyon jól tudják és éppen azért abban találják leghatalmasabb fegyverüket. Bismarck nagy tehetségének nem kellett volna ezen kérdés előtt egyszerűen kitérni; mert éppen ennek megoldásával sujthatta volna legérzékenyebben a szociáldemokratákat, kicsavarva kezükből a leghatalmasabb fegyvert.

A magyar törvényhozás szintén foglalkozott — nem ugyan a koalíció jogával, melyet az egye-

sülési törvény védelme alatt hagyott, hanem a munkabeszüntetéssel kapcsolatos bérharczokkal. Bismarck példája tehát e tekintetben nálunk nem talált utánczókra és a magyar jog- s méltányosságérzet nem is hagyta cserben a törvényhozást, mert mind általánosságban, mind részletesen oly intézkedéseket tett, melyek csak némi kevés jóákarat mellett is fölöslegessé teszik a munkabeszüntetés fegyverét.

Sokan kicsinylik Bismarcknak a munkához való jog elismerését, mely szerintük Bismarcknál egészben sem jelent többet, mint állami szükségmunkák elrendelését válság vagy egyéb általános szükség idején. Azzal csak társadalmi jóakarátát és kötelességtudását bizonyította, azokat a tulajdonokat, melyek nála mindig megvoltak. Ez az okoskodás azonban igen nagy hibában szenved: nem számol a munkához való jog elismerésének azon szükségképi folyományaival, melyekből Bismarck a munkáskérdésre vonatkozó, gyakorlati politikájának teljes programját állítá össze, melynek azonban ama főtétel kijelentése nélkül össze kellett volna roskadni. Különös figyelmet érdemel Bismarck 1884 május 9-ikén tartott beszédének azon része, melyben már föntebb is érintett, nagyjelentőségű elvét a munkához való föltétlen jogról megokolja, mert az a megokolás jellemző Bismarck szerves fölfogására és történeti érzésére nézve. Ugyanis ezeket mondá: «Ezen

kérdésnél én nem a szocializmus, hanem a porosz országos jog talaján állok. Nem volt nyíltan kikiáltva a munkához való jog a porosz országos törvény kihirdetésekor? Nem gyökeredzik az országos, erkölcsi viszonyainkban, hogy annak a férfinak, a ki, polgártársai elé lépve, azt mondja: én egészséges, munkaképes vagyok, de nem találok munkát, joga legyen így szólni: adjatok nekem munkát, az állam pedig köteles legyen neki munkát adni?! Az előttem szóló úr azt mondta, hogy az állam kénytelen volna nagyobb vállalatokba bocsátkozni. Igen, azt megtette már 1848-ban a szükség idején. Akkor az állam kötelességének tartotta, hogy munkát szerezzen azon embereknek, kik nem tudtak miből megélni. Ha most hasonló szükség merül föl, azt hiszem, hogy az állam most is köteles annak elhárításáról gondoskodni. A munkához való jogot, a mint azt közelebb megokoltam, továbbra is határozottan védem; azt is ki kell mondanom, hogy ezen jog összes következményei miatt sem aggódom. Ha mi azokkal, kik dolgozni akarnak, de munkát nem kapnak (s ily esetek nemcsak válság idején állanak be) államköltségen oly munkákat végeztetünk, melyek czélszerűek, az igen könnyen igazolható. Ily módon nem teszünk egyebet, mint nyilvános alamizsna helyett kissé bővebb és méltóbb segélyt adunk a munkásnak».

Bismarck ismételt föllépése a munkajog érde-

kében kettős okból becses előttünk. Egy részből azt tekinthetjük az ő szociálpolitikai gondolkozásmódja legszembeesőbb megvilágításának; másrészből — a mit szintén nem lehet kicsinyelni — bizonyítékot szolgáltat arra is, hogy *a munkajog hangoztatása nem a radikális szocializmus monopoliума, hanem a szorosán imperialisztikus társadalmi politika keretében is helyet foglalhat*. A munkához való jognak a követelését a szociálisták agitáczióális fegyvernek használják és az amúgy is elkeseredett munkanélküli tömeget ily módon a mai társadalmi rendszer ellen uszítják. Az egészséges szociálpolitika hivatása bebizonyítani a munkásnak, hogy a társadalom, mint azt a szociálisták hirdetik — nemcsak «kiszipolyozza», hanem szorult helyzetében segíti is, munkához juttatja. Az állam akkor teljesíti kötelességét, ha egész erejét polgárai megélhetésének biztosítására fordítja, melynek célhoz vezető iránya a munkához való jog elismerése. Ezt a tételt a gyakorlatban csak a céltudatos nemzetgazdasági politika oldhatja meg, mely mindig meg tudja állapítani a beruházásokra alkalmas időt.

Bismarck szociálpolitikája nem merült ki a munkáskérdésben. Síkra szállt a megélhetésért küzdő *kisiparosok mellett*. Ezek azt a középosztályt képezik, mely a birtokosokhoz tartozik s az ő létük egy egészséges államban szükséges s

föntartásuk előtte ép oly fontos volt, mint a milyen volt a század elején a parasztosztály megteremtése, melynek kedvéért nem tartózkodtak mélyen belenyulni még a jog- és birtokviszonyokba is. A szociáldemokrata tan szerint a kisiparososztály halálra van ítélve és a proletarizálást ki nem kerülheti. Szerinte a kis existenciák a gazdasági küzdelemben elbuknak. Ezt a tételt, melyen *Marx* híres összeomlási tana fölépült, megczáfolták az események és azon különösen a szociálista *Bernstein* által kimutatott statisztika, hogy az önálló kis existenciák megsaporodtak. Bismarck az iparosok nyomasztó sorsa miatt az iparszabadságot okolta s egyedül *a régi czéhek visszaállításában* látta a baj biztos gyógyszerét. Ennek még azt a hasznát is látta, hogy a kisiparosokat társította a tőke túlságos hatalma ellen. Ám a társulatok állandókká csak törvényes kényszer útján lehetnek. Azért az iparosok védelmére szabályrendeletekhez is kell folyamodni, még akkor is, ha ezek egyesekre nézve terhesek, korlátozók és költségekkel járók. A czéhek visszaállítását sürgetve, Bismarck nem titkolta azt, hogy politikai haszonra célzott. Abban az időben a *forradalom megfékezése* volt előtte a fő, ennek megújulásától tartott. Határozottan ellenezett tehát minden újítást, a hol csak legkevesebb forradalmi irány is mutatkozott; ellenezte a földesuri biráskodás eltörlését, a dologi terhek

megváltását s mint már egyszer jeleztük: a polgári házasságot is.

Brodnitz azt állítja, hogy Bismarck a czéhek visszaállításával oly intézmény megújítását sürgette, melynek czélszerűtlenségéről Frankfurtban maga Bismarck is meggyőződött, mert, úgymond, ott megvoltak a czéhek, de a forradalmi szellemet el nem fojthatták. Úgy látszik, hogy *Brodnitz* nem értette meg Bismarckot, a ki igen helyesen az iparszabadságban látta a kisiparosok pusztulásának fő okát. És ebben bizony nem tévedett. Az újabb kor törvényhozásának egyik legszerencsétlenebb liberális terméke az az iparszabadság, mely kiszolgáltatatta az emberi ipart a nagytőkének és milliókat fosztott meg tisztességes életmódjuktól, a kik addig csaknem kivétel nélkül az állami társadalom középosztályához, a nemzetest legerősebb tagozatához tartozván, enyésztők által az államtestben kitölthetetlen szakadékot idéztek elő. Ez ellen sürgette Bismarck a czéhek visszaállítását, nem a forradalom ellen. Vajha még nagyobb eréllyel és teljes sikerrel is sürgette volna. Ugyanis bármily szörnyű is az anyagi pusztítás, melyet az iparszabadság az államban véghez vitt, még nagyobb az erkölcsi veszteségből és az ipar valódi fejlődésének megakasztásából származó kár. Az emberi munka és a gyárak termelése között nagy, lényeges különbség van. Amaz magán hordja létesítőjének, a

gondolkozó lénynek bélyegét, időközönként bármely emberi ipar termékén tapasztalható oly újabb mozzanat, mely még az előbbinél nem mutatkozott; következőleg már oly fejlődési tünet, mely az emberi szellem tudatos kalauzálása mellett állott elő. Ez az ipar természetes és valódi fejlődése, melynek kimaradhatatlan tényezője a folyton működő, folyton gondolkodó emberi szellem. És ebben — *egyedül ebben van a munka nemesítő ereje, erkölcsi értéke*. Ettől fosztja meg a gyári munka az iparost. A gyári termelésnél az ember nemesebb konstitutív lényének, a szellemnek semmi szerepköre sincs, akarata sem számít, mert egyetlen feladat van eléje szabva: kiszolgálni a gépet, még pedig szorosan meghatározott módon, mely sohasem változik. Ez még a hajdani rabszolgaságnál is lealázóbb állapot, mert azok munkája, ha még oly sanyarú volt is, szintén csak gondolkozva volt végezhető. Nem találtam ugyan Bismarcknak egyik nyilatkozatában sem ezt a mozzanatot tüzetesen méltatva, de meg vagyok győződve, hogy előtte sem volt az titok. Igaz, hogy később Bismarck kormányzása idejében lett győztes az iparszabadság áramlata, de az csak arra vall, hogy interdum et bonus dormitat Homerus.

Bauer képviselő 1849 október 19. azt állítván, hogy a jótéteményeket nem kell erőszakolni, Bismarckot azon nyilatkozatra indította, hogy neki

magának is, mint a főbizottság tagjának, elég alkalma volt arról meggyőződni, hogy igenis jótéteményeket szokás erőszakolni is, a mint hogy a porosz állam javára és gyarapodására tetteleg tuszkoltak is reá jótéteményeket.

Nagy gyakorlatiasság mutatkozott Bismarck azon szándékában is, hogy a munkásvilágot az egyenesadó fizetésétől megmentse. De az ő társadalmi politikájának nagy, halhatatlan ténye a munkásság biztosítására célzó törvényhozás. Az ő meggyőződése és tetteje nélkül az nem létesült volna; a nélkül a német nemzetgazdaság és a munkásosztályok helyzete Németországban lényegesen más volna, meggyőződésem szerint mostohább, hiányosabb, elmaradottabb s mint-hogy más államok legnagyobb részben Németországot kezdik a munkástörvényhozás terén utánozni, tulajdonkép a társadalmi politikának nemcsak német, hanem épen világtörténeti fordulatról van szó. A biztosítási ügy győzelme minden elgondolható téren egyike a mult század legnagyobb társadalmi sikereinek. Bismarck volt az a Mózes, a ki pálcájával a kemény, száraz sziklát érintve, kibugyantotta belőle a társadalmi biztosítás eleven forrását. Nélküle Németország talán még évtizedekig, talán még tovább is elposványosodó kicsinyes kísérletekben, az angol önkéntes segélypénztárak ingoványában süppedett volna. A néptömeg, a munkaadók ép úgy,

mint a munkások, gyanús szemmel nézték Bismarckot, a közvélemény meg éppen nem volt megérve azon mód átértésére, melylyel Bismarck a föladat megoldásához látott, a parlamentben csak úgy, mint a szövetségi tanácsban nagy nehézségek torlódtak eléje.

A társadalompolitikai álláspont jelzését látjuk nála akkor is, midőn a munkásvédelem egyes részleteinél óvó figyelmeztetéseket tesz oly esetleges visszaélések ellen, melyek az intézmény természetével meg nem férhetnek. Ilyen a következő nyilatkozata is: «A balesetnek nem szabad spekuláció tárgyul szolgálni, ne legyen az kiinduló pont a dividendák megállapításánál». Nem elégszik meg javaslatainak egyszerű ajánlásával, mikor azokat a parlamenti tárgyalások alá bocsátja, hanem több oldalról világítva meg azokat, ellenőrzi a tárgyalás széles körökben való kalandozását, a szónoklati erőpróbák terjengősségét és visszatereli a vitát az általa jelzett tárgyi mozzanatokra. A munkásbiztosítás az ő széleskörű szervezetével az egész nemzetre nézve bizonyos társadalompolitikai iskolává lett; nevelő hatást gyakorolt és gyakorol még most is munkaadókra és munkásokra, hatóságok- és magánosokra, kik a közvetlen résztvevőkön kívül esnek, folyton szemük elé idézvén azon rendszabályok fontosságát, melyek az egészségtelen társadalmi ellentétek elsimítására szolgálnak és a

gyöngébb néprétegeket a magasabb erkölcsi és gazdasági fejlődés színvonalára emelhetik. Bismarck törekvése, hogy ezt a tért a számító üzemek és tőkehajhászók köréből kivonja, annál erősebb ellenállásra talált, mennél inkább gyanakodtak, hogy a tűz- és életbiztosításra is ilyesmi várakozik. Még a miniszteriumból származó hírlapi cikkek is röviden «forradalmi fészkelődéseknek» mondtak minden «államtársadalmi kísérletet».

Jellemző a kancellár realisztikus álláspontjára nézve, a mit a vasárnapi munkaszünetről mondott: «Anglia és Amerika nem a vasárnap megüléséhez kötött isteni áldás következtében szárnyaltak túl bennünket az ipar terén. Én azt tartom, hogy ezen túlszárnyalás tárgyi okai az országok minemiségében rejlik. Anglia nem szárnyalt volna annyira túl bennünket, ha földjében szorosán egymás mellett nem volnának a vas- és kőszénrétegek s hogy ha századokra nyúló egérutat nem kapott volna előttünk művelődésében». Ezen nyilatkozatával röviden jelzi egyedül helyes álláspontját. Itt tartom szükségesnek a népjogról tett nyilatkozatát idézni. Midőn *Lasker* a népjogait emlegette, ezt a választ kapta: «Valamennyien a néphez tartozunk, én épen úgy, mint ön, nekem is megvan az én népjogom, kikérem magamnak, hogy bárki is monopolizálja a népjogot s abból engem kizárjon». A demagógiának

napi fegyvere a népjog monopolizálása és elke-
sередve támad mindenkire, ki szintén nemcsak
szóban, de tetteben is küzd a népjogokért. Neki
a népjog hirdetése közönséges eszköz, mely ál-
tal a hiszékeny tömeg hatalmába kerül. Hogy a
demagógia ezen fogása nem új, bizonyítja, hogy
már Bismarck is küzdött ellene.

VI.

Bismarck
mint gazda.

BISMARCK érzelmeinél, hajlamánál fogva falusi gazda, agrárius volt, de a míg hivatalt viselt, mindig a korona és sohasem valamely osztály érdekében kormányzott és ugyancsak ő, míg egyrésről a monarchiának hasonlíthatatlan erőgyarapodást szerzett, nemzetének is a legnagyobb biztosítékokat adta a jövőre nézve. Fiatalságát olyan emlékek népesítették be, melyek őt csak szeretettel köthették a földhöz és politikai tapasztalatai meggyőzhették őt arról, hogy minden igazi, erős nemzeti politikának biztos alapjául szolgál egy rendezett helyzetben levő birtokososztály. Ő látta, mint söpör végig a városokon a kozmopolitizmus és hogy a nemzeti politikának szinte védbástyául szolgál a józan, egészséges erkölcsöket, hazafias tradíciókat őrző vidéki nép. Mint már említettem, Bismarck mindig elismerte, hogy minden államban ép oly jogos a vagyontalanok birtok utáni törekvése, mint a vagyonosoké; de azt is hangoztatta elég nyomatékkal, hogy *azoknak túlsúlya, a kik a birtokot képviselik, hasznosabb.*

Falusi érzelmeinek megnyilatkozásaként jegyez-

hetjük föl, hogy utálta a városokat, mint a politikai és erkölcsi romlottság főfészkeit; szinte azt akarta volna, hogy minden várost dúljanak föl, melynek 5000-nél nagyobb lakossága van. Azért oda is szegődött a munkások pártjához a munkaadók ellen, a kik az ő kedves, földművelő, arisztokrata Poroszországát vakmerően iparállammá akarták alakítani, hogy aztán abban a városi polgárság túlnyomó befolyáshoz juthasson. A parasztok, kik minden veszélyben hivek maradtak, kik megőrizték régi jó lelkiületüket, azok képezik azt az alapot, melyre támaszkodhatunk. Ha az állam hajóját veszélyes himbálódzásoktól meg akarjuk óvni, *legelső feladatunk legyen a parasztosztály föntartása.* Természetes, hogy az idők folyása ellen gátakat nem emelhetünk, nem akarhatjuk, hogy tisztán agrárállamnak maradjunk. «Nem tudom, ismer-e valaki közülünk egy megelégedett parasztot — mondá egykor Bismarck. Ezt ügyesen föl tudja használni a szocziáldemokrata; «elbolondítja a közönséges embert, a ki azt hiszi és joggal hiszi, hogy ő kellemetlen helyzetben van, annyira, hogy annak a tévhitnek engedi át magát, hogy kevesebb munkával és polgártársai birtokára utalva, tartósan segíthet a maga szükségén; utópisztikus ábránddal így kecsegteti, hogy sült galamb is repülhet a szájába».

«Feltűnő — mondja Brodnitz — hogy Bismarck, a kinek az inponderabiliák iránt oly finom

érzéke volt a társadalmi kérdés lélektani mozzanatait oly csekély figyelemre méltatta. Csak ritkán beszél a remények elhalványodásáról, a mezei munkás életpályájának reménytelenségéről, mindez az «auri sacrae fames» mellett keveset számított». Brodnitznak ebben tökéletesen igaza van és ezen súlyos kritika alól csak az mentheti meg Bismarckot, hogy alkotó erejét sok dolog vette igénybe.

A szocziálisták, a kik Bismarck munkálkodásával sehogysem voltak megelégedve erősen támadják és támadták az akkori mezőgazdasági helyzetet. Habár elismerik, hogy a falusi proletariátus nincsen a nyomornak annyira kiszolgáltatva, mégis kizsákmányolásnak mondják az akkori «*feudal patriarkalizmust*». Mehring említett munkájában így festi a helyzetet: «*A romantikus junkerek igen vallásosak voltak, de keresztény felebaráti szeretetük csak annyira terjedt, hogy a falusi proletárságot nem a modern kapitalizmus, hanem a feudal patriarkalizmus modorában fosztogatták ki. Ott ült Kniephofban a daczos junker Bismarck Ottó nyakig adósságban és az üzemhez szükséges tőke és hitel nélkül gazdálkodva a züllésnek indult birtokon*». Bármit írhatnak a «feudal patriarkalizmusról», egy meg nem tagadható tőle: a falusi proletariátus anyagi helyzete, megélhetése biztos alapon állott, mert patriarkális viszony fűzte őket a birtokoshoz.

A birtokos osztálylyal szemben — Bismarck szerint — az állam kötelessége ott támogatni azt, a hol az önsegély képtelen a fentartását biztosítani. Azóta természetesen e téren is óriásit halad az agrárizmus, mely minden erejével az önsegély elvét akarja érvényesíteni a falun. A szociáldemokraták, kik az agrárkérdéssel különösen az utóbbi években sokat foglalkoznak, kénytelenek beismerni, hogy az iparra vont összeomlási és egyéb katasztrofális theoriáik egyáltalán nem alkalmazhatók a mezőgazdaságra, a hol különösen a különféle szövetkezetek erős támaszul szolgálnak a kis existenciáknak.

Az államsegélyről Bismarck oly értelemben nyilatkozott, hogy főleg olyan embereken kell segíteni, a kik maguk is segítenek magukon, valamint az állami kezdést is ott kell főleg alkalmazni, a hol az illetők az önsegélyre törekszenek. A Schultze-Delitzsch-féle elv alapján, tehát *az egyedüli önsegélyen alapuló társulatokat* Bismarck nem tartotta életképeseknek; *a kormány hozzájárulását vezérlő felügyelettel együtt* szükségesnek nyilvánította. Bismarck egy ilyen szövetkezet kérésének támogatásánál így nyilatkozott: «Minthogy ily módon itt Berlinben magának Schultze-Delitschnek szemei előtt egy olyan társulat, mely az ő elvei szerint alakult, tőle elfordult s a kormányhoz közeledett, nekem úgy látszik, hogy ez *politikai tekintetben nincs jelentőség*

nélkül s épen ez okból azt hinném, hogy a kérdéses társulattól nyújtott jobbot a kormány nem fogja kerekén visszautasítani». Itt a politikai czél világosan ki van mondva.

Ha a termelő társulatoknak nyújtott államsegélyről röviden akarunk itélkezni, nem kell oly messze mennünk, hogy épen a «Zurück auf Lassalle» jelszóban keressük a jövő iránytűjét, hanem igen is bizton helyezkedhetünk Bismarck álláspontjára, a kinek ilyen kísérlet egyáltalán nem látszott valami együgyű balgaságnak. Egészen használható, időszerű gondolat az ipartársulatok gondolata s ezeknek különféle elágazásai, mint a nyers anyagok beszerzésére, raktárak létesítésére alakuló társulatok tervei merülnek föl s ezek mellett olyanok is, melyek az idő kerekét visszafelé akarnák irányítani. Bismarck bevallotta, hogy Angliában a *szövetkezeti ügy* tett rá benyomást, de Lassalle befolyása is érvényesült erősen a társulati eszménél és így használta Bismarck gyakorlati kísérletre az államilag támogatott termelőtársulatokat. Bismarck ezen álláspontjával csak hű maradt az általa kezdeményezett állam szocializmusához.

VII.

BISMARCK is megbukott. 1890-ben a kancellárságtól visszalépett. Csöndes otthonába rokonszenv és ellenszenv kísérte, de a német nemzet tisztelete küzdelmeinek legszebb elismerése volt. Jellemző erre a hatalmas államférfiúra lemondó levele. «Minthogy a királyi házhoz, Felsőged házához való ragaszkodásomnál fogva hozzá vagyok szokva hosszú idő óta oly helyzet-hez, melyet állandónak tartottam, rendkívül fájdalmas rám nézve lemondani azon viszonyokról, melyekben Felsőgedhez állani megszoktam és idegenné lenni a porosz királyság általános politikája iránt; de érett megfontolás után alázatosan kérem Felsőgedet: kegyeskedjék vállamról levenni a birodalmi kancellár, a minisztertanácsi elnökség, a porosz külügyminiszterség terhét, megszavazván részemre a törvény által megállapított nyugpénzt»... «Én azt hiszem, hogy visszavonulva, Felsőged kegyes óhajtását előzőm meg és számíthatok kegyes beleegyezésére. Már régen benyújtottam volna kérelmemet Felsőged-hez, ha az a benyomásom nem lett volna, hogy Felsőged használni kívánja elődei hű szolgájá-

Bismarck
bukása után.
Zárszó.

nak tehetségeit és tapasztalatait. De most, mikor biztos vagyok arról, hogy Fölségednek arra többé szüksége nincs, visszavonulhatok a politikától a nélkül, hogy attól tarthatnék, hogy ezen lemondást, mint korait, a közvélemény kárhoztassa.»

Maga Bismarck hivataloskodásának végén nagyon éles és igazságtalan kritikát mond önmagáról, midőn kijelenti, hogy azon remények, melyeken egy évtizednél tovább csüggött s a melyekből nagy társadalompolitikai művét összerkesztette, romba dültek a történeti tapasztalattal s az ember természetével összeegyeztethetők nem voltak. Ezen kritikában Bismarck önmagával szemben igazságtalan volt, mert voltak bár e téren is tévedései, kudarcai, de hogy társadalompolitikája az ember természetével összeegyeztethető nem lett volna, ez elkeseredés szülte túlzás. A szociáldemokraták Bismarckot ily megjegyzésekkel kísérik bukásába: «A szükség óráján minden burok lehullt meztelen önzésről. Nem vált meg komoly méltósággal a hatalomtól, melyet lelkiismeretlenül kezelt. Most egy nagy bűnös nem szállhatott sirba, mielőtt a Nemzés nem végzett volna vele: lármázva, dörömbözve állt magán bosszút a század embere, oly bosszút, melynél kegyetlenebbet legkérlelhetlenebb ellensége sem lett volna képes kigondolni.» Ez a bosszú lehetett tényleg kegyetlen, de ezzel

igazán nem veszítenek értékükben és súlyukban Bismarck alkotásai.

Rodbertus halálos ágyán szociális próféta szerepében azt jósolta, hogy Bismarck hírneve a társadalmi kérdés terén meg fogja találni a maga orosz hadjáratát.

Geffken még súlyosabban ítél Bismarck egyéniségéről s szinte kétségbeejtően kérdi: «Mikor lehetne ezen ember életében a nemes gondolkodásnak csak egyetlen vonását is feltalálni?»

Ellenben *Brodnitz* nem kételkedik Bismarckban talán a legnagyobb empirikust látni azok között, kik valaha nemzetgazdaságot űztek.

Ivekre terjedő tarka mozaik volna összeállítható a Bismarck politikai egyéniségére vonatkozó ítéletekből, melyek közül egyet sem lehet egészen alaptalannak mondani, de épen úgy elfogadni sem. *Ha a legszigorúbb bírálónak azt a kérdést tennők föl, hogy merné-e magáról azt állítani, hogy hasonló körülmények között nagyobb sikereket tudott volna elérni, alkalmasint adós maradna a felelettel.*

És ez nagyon természetes.

A mi korunk a találmányokban gazdag kor. Bámuljuk az emberi elmét, mely a természet ős erőit vigan zakatoló gépekbe szorítja s munkájukat a röpke idő minden pillanatára pontosan megszabja. De van egy nagyszerű gép, mely-

nek szabályozására *emberi tudomány még nem kodifikálhatott csálhatatlanul biztos törvényeket*, mert abban nem érzéketlen érzeből kovácsolt, kisebbnagyobb kerekék vagy emeltyük, hanem *gondolkozó, szabad emberi lények* működnek, kiknek eszejárása formába nem szorítható, szenvedélyük viharának percze vagy ereje előre ki nem számítható. Ennek kezelésénél még a lángész sem lehet mindig az a biztos kalauz, mely a pillanat szükségait villámgyorsasággal ismeri föl s haladéktalanul nyul alkalmas eszközök után a gép rendes működésének biztosítására. Ilyen az államgép. A kormányzói lángész mértékét legjobb esetben sem a gép teljesen helyes működésétől vehetjük, mert az lehetetlen, hanem csak az esetleges zökkenések ártalmatlanná tételétől.

Ilyen becslést Bismarck egyénisége minden esetre képes úgy kiállani, hogy korunk legjelentékenyebb tüneményei között szoríthassunk helyet számára.

